

**ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ХУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc 35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ
ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ**

ПРИМОВ СОАТМУРОТ УРАЛОВИЧ

**АБУ ШАКУР КЕШИЙ “ТАМҲИД” АСАРИНИНГ МОТУРИДИЯ
ТАЪЛИМОТИ РИВОЖИДА ТУТГАН ЎРНИ**

24.00.01 – Ислом тарихи ва манбашунослиги

**ИСЛОМШУНОСЛИК ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯ АВТОРЕФЕРАТИ**

ТОШКЕНТ – 2021

**Исломшунослик фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
автореферати мундарижаси**

**Content of dissertation abstract of the Doctor of Philosophy (PhD) on Islamic
sciences**

**Оглавление автореферата диссертации доктора философии (PhD)
по исламоведческим наукам**

Примов Соатмурот Уралович

Абу Шакур Кеший “Тамҳид” асарининг мотуридия таълимоти ривожда
тутган ўрни..... 3

Primov Soatmurot Uralovich

The role of the work "Tamhid" by Abu Shakur Keshiy in the development of
doctrine of Moturidia..... 23

Примов Соатмурот Уралович

Роль произведения “Тамхид” Абу Шакура Кеший в развитии учения
Матуриди..... 41

Эълон қилинган ишлар рўйхати

List of published works
Список опубликованных работ..... 45

**ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ХУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc 35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ
ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ**

ПРИМОВ СОАТМУРОТ УРАЛОВИЧ

**АБУ ШАКУР КЕШИЙ “ТАМҲИД” АСАРИНИНГ МОТУРИДИЯ
ТАЪЛИМОТИ РИВОЖИДА ТУТГАН ЎРНИ**

24.00.01 – Ислом тарихи ва манбашунослиги

**ИСЛОМШУНОСЛИК ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯ АВТОРЕФЕРАТИ**

ТОШКЕНТ – 2021

Исломунослик фаълари буйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Махкамаси ҳузурндаги Олий аттестация комиссиясида В2020.2.PhD/IsI35 рақам билан рўйхатга олинган.

Диссертация Ўзбекистон халқаро ислом академиясида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, инглиз, рус (резюме)) Илмий кенгаш веб-саҳифасининг www.iiu.uz ҳамда "ZiyoNet" ахборот-таълим портали www.ziyounet.uz манзилларига жойлаштирилган.

Илмий раҳбар:

Оқилов Саидмухтор Сайдақбарович
тарих фаълари номзоди, доцент

Расмий оппонентлар:

Мухамедов Незматулло Асатуллаевич
тарих фаълари доктори (DSc), доцент

Зиёдов Шовосил Юнусович
тарих фаълари номзоди, доцент

Ўтакчи ташкилот:

Ўзбекистон Республикаси Фаъллар
академияси Абу Райхон Беруний номидаги
Шарқшунослик институти

Диссертация ҳимояси Ўзбекистон халқаро ислом академияси ҳузурндаги илмий даражалар берувчи DSc 35/30.12.2021 IsI/Tar.57.01 рақамли Илмий кенгашнинг 2021 йил «Ф» ноябр соат 10:00 даги БИММ платформасидаги онлайн/офлайн мажлисида бўлиб ўтади (Манзил: 100011, Тошкент шаҳри, А.Қодирий кўчаси, 11-уй. Тел.: (99871) 2440056; факс: (99871) 2440065; e-mail: info@iiu.uz)

Диссертация билан Ўзбекистон халқаро ислом академиясининг Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин. (81 рақам билан рўйхатга олинган.) (Манзил: 100011, Тошкент шаҳри, А.Қодирий кўчаси, 11-уй. Тел.: (99871) 2440056; факс: (99871) 2440065; e-mail: info@iiu.uz)

Диссертация автореферати 2021 йил «Ю» ноябр да тарқатилди.
(2021 йил «Е» ноябр даги 1 рақамли реестр баённомаси.)

Д.Р.Махсудов
Илмий даражалар берувчи илмий
кенгаш раиси, тарих фаълари
доктори (DSc), доцент

С.А.Рустамий
Илмий даражалар берувчи илмий
кенгаш илмий котиби, филология
фаълари доктори (DSc), доцент

З.М.Исломов
Илмий даражалар берувчи илмий
кенгаш қопидаги илмий семинар
раиси, филология фаълари
доктори, профессор

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Мавзунинг долзарблиги ва зарурати. Жаҳонда глобаллашув жараёнларида диний-ақидавий масалалар долзарб бўлиб турган вақтда ёш авлодни адашган оқимларнинг турли ғоявий хуружларидан ҳимоя қилиш ва эътиқодий мавзулардаги ихтилофларни олдини олишда мотуридия таълимотига (المدرسة الماتريدية) оид манбалардаги мазмун-моҳиятни кенг жамоатчиликка етказиш муҳим аҳамият касб этмоқда. Бугунги кунда дунёдаги 2 миллиардга яқин мусулмонларнинг 90 фоизини ташкил этган аҳли сунна вал-жамоанинг 50 фоизини мотуридия таълимоти вакиллари ташкил этади. Ўрта Осиё халқларининг асосий ақида мазҳаби саналган мотуридия таълимотининг минг йилдан зиёд давр мобайнида турли оқим ва тоифаларга қарши ғоявий асос эканини очиб бериш зарурати яққол намён бўлмоқда. Бунда мотуридийлик ватани саналган Мовароуннаҳр алломаларининг илмий мероси муҳим ҳисобланади.

Дунёнинг кўплаб илмий-тадқиқот марказларида мотуридия таълимотининг пайдо бўлиши, унинг тарихи, ривожланиш босқичлари, фалсафий қарашлари, билиш назарияси, мусулмонлар ҳаётида тутган ўрнини ўрганиш билан боғлиқ тадқиқотлар амалга оширилмоқда. XI-XII асарларда мотуридия таълимоти ривожига катта ҳисса қўшган мутакаллим олимларнинг илмий меросини тадқиқ этишга ҳам алоҳида эътибор қаратилмоқда. Айнан мана шу даврда яшаб ижод қилган аллома Абу Шакур Кешийнинг “ат-Тамҳид фи баёни-т-тавҳид”¹ (- التمهيد في بيان التوحيد “Тавҳид баёни ҳақида қўлланма”) номли асарини ўрганиш Усманийлар давлати, Мовароуннаҳр ва Хуросон ўлкалари мадрасаларида ақоид фанидан дарслик сифатида ўқитилган ҳамда мотуридия таълимотини ривожига муҳим ўрин тутган манбани тадқиқ қилиш имконини беради.

Ўзбекистонда диний соҳада амалга оширилган ислохотлар натижасида ислом дини, хусусан, мотуридия таълимоти манбаларини ўрганишга доир чора-тадбирлар ва бу таълимотнинг мусулмонлар диний-ижтимоий ҳаётида тутган ўрнини кўрсатиш учун сўнгги йилларда кенг имкониятлар яратилди. Мотуридия таълимоти алломаларининг калом илми ривожига қўшган ҳиссасини чуқур тадқиқ этиш, ёш авлодни миллатлараро ва динлараро бағрикенглик, ўзаро ҳурмат, тинчлик-тотувлик каби ислом динининг асл қадриятлари руҳида тарбиялаш мақсадида “Имом Мотуридий халқаро илмий-тадқиқот маркази” ташкил этилди. Шу жиҳатдан мотуридия таълимоти намояндаларидан бири саналган Абу Шакур Кешийнинг “Тамҳид” номли асарини илмий муомалага киритиш ҳамда унинг мотуридия таълимоти ривожига муҳим манба эканини асослаб бериш долзарбдир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги, 2018 йил 16 апрелдаги ПФ-5416 сон

¹ Бундан кейин: “Тамҳид” шаклида берилди.

“Диний-маърифий соҳа фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармонлари, 2017 йил 24 майдаги ПҚ-2995-сон “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ва 2020 йил 11 августдаги ПҚ-4802-сон “Имом Мотуридий халқаро илмий-тадқиқот марказини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорларида белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу диссертация иши муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялар ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Диссертация республика фан ва технологиялар ривожланишининг I. “Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантиришда инновацион ғоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари” номли устувор йўналишига мувофиқ амалга оширилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Диний-ақидавий масалаларни ўз ичига олган мотуридия таълимотига доир манбаларни илмий тадқиқ қилишга Шарқ ва Ғарб тадқиқотчилари томонидан катта эътибор қаратиб келинмоқда. Абу Шакур Кешийнинг илмий фаолияти ва “Тамҳид” асари борасидаги манбалар ва адабиётларни қуйидаги 4 гуруҳга ажратиш мумкин:

биринчи гуруҳга Абу Шакур Кешийнинг шахсияти ва унинг “Тамҳид” асари ҳақида қисқача маълумотлар берилган асар ҳамда тадқиқотларни киритиш мумкин. Жумладан, А.Мўминов, К.Жиллот, Мухлис Абдуллоҳ, О.В.Маделунг, С.Кутлу, Ҳожи Халифа, Шайх Абдулазиз Мансур, Ю.Ш.Клаузнинг асарлари ва илмий ишларини алоҳида қайд этиш лозим. Улар ўз илмий тадқиқотларида Абу Шакур Кешийнинг V/XI асрнинг иккинчи ярмида яшаб ижод қилгани ва мотуридия таълимоти йўналишида “Тамҳид” асарини ёзгани тўғрисидаги умумий маълумотлар бериб ўтганлар²;

иккинчи гуруҳдан “Тамҳид” асарининг хорижий ва маҳаллий кутубхоналарда сақланаётган қўлёзма ҳамда тошбосма нусхалари ҳақида маълумотлар тақдим қилган манбашунос олимларнинг тадқиқотлари ўрин олган. Жумладан, К.Броккельман, У.Рудольф, У.М.Килавуз, С.Оқилов тадқиқотларида асарнинг дунёдаги турли фондлар ва кутубхоналарда

² Муминов А. Роль и место ханафитских ‘уламā’ в жизни городов Центрального Мавераннахра (II-VII/VIII-XIII вв.): Дисс. ... докт. ист. наук. – Ташкент: ТИУ, 2003. – С. 59; Gilliot C. La théologie musulmane en Asie centrale et au Khorasan. Author. Reviewed work(s): – BRILL Source: Arabica, 2002. pp. 135-203; Мухлис Абдуллоҳ. Китоб ат-тамҳид фи баён ат-тавҳид // Мажаллату мажмаи-л-илмий ал-арабий. 22/1-2. – Дамашқ: Дору-л-машрик, 1947. – Б. 65-68; Madelung W. Abul Mu‘īn al-Nasafi and Ash‘ari Theology // Studies in Honour of Clifford Edmund Bosworth. Vol. II: The Sultan’s Turret: Studies in Persian and Turkish Culture / Edited by Carole Hillenbrand. – Leiden, Boston: Brill, 2000. – P. 319; Kutlu S. Timur dönemi ve sonrası kelamî edebiyatin Türkistan sahasi kaynakları. // Ankara üniversitesi ilahiyat fakültesi. – S. 1-10; Ҳожи Халифа. Кашфу-з-зунун ан асоми-л-кутуб ва-л-фунун: – Байрут: Дору-л-фикр, 1998. – Ж. II. – Б. 3640; Абдулазиз Мансур. Ақоид матнлари. – Тошкент: Тошкент ислом университети нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2006. – Б. 10; Yusuf Sevki Yavuz. Ebû Şekûr es-Sâlimî. TDV İA. I, – İstanbul: 2016. – S. 372-375.

сақланаётган қўлёзма ҳамда тошбосма нусхалари ҳақида бирламчи маълумотлар берилган³;

учинчи гуруҳга Абу Шакур Кешийнинг “Тамҳид” асаридаги ақидавий қарашлари умумий таҳлил қилинган илмий мақола ва тадқиқотларни киритиш мумкин. Жумладан, Ибн Обидин, Саййид Али Милоний, Имом Раббоний, Имом Юсуф ибн Умар Кодурий, Нуриддин Али Қорий, Салих Чифт, Саййид Али Милоний, Ҳасан ибн Муҳаммад Аттор каби олимлар ўз китобларида ақидавий масалаларни шарҳлашда бевосита Абу Шакур Кешийнинг қарашларидан фойдаланган бўлсалар⁴, Ж.Карадаш, М.Айкач, М.Небати, У.Садикер, Ш.Н.Аҳиска ўз мақола ва тадқиқотларида алломанинг маълум бир ақидавий мавзулар бўйича фикрларини тадқиқ этишга ҳаракат қилганлар⁵;

тўртинчи гуруҳга бевосита Абу Шакур Кешийнинг “Тамҳид” асарини манбашунослик жиҳатидан диссертация ишига жалб қилган турк тадқиқотчиси Умар Туркменининг илмий ишини киритиш мумкин. 2002 йилда Умар Туркмен Туркиядаги Ҳаррон университети қошидаги Ижтимоий билимлар институтида доктор Бекир Тополўғли раҳбарлигида “Муҳаммад ал-Кешийнинг “Китоб ат-тамҳид фи баёни-т-тавҳид” номли асарининг таҳқиқи, таҳрижи ва таҳлили” мавзусида докторлик диссертациясини ёзган⁶. Ушбу диссертация Туркиядаги “Сулаймония” кутубхонасида сақланаётган “Тамҳид” асарининг учта қўлёзма нусхаси асосида тайёрланган танқидий матндан иборат бўлиб, ушбу танқидий матнни тузишда Туркиядан бошқа давлатлардаги қўлёзма ёки тошбосма нусхалари жалб этилмаган. Диссертацияда илмий-танқидий матнни тайёрлашга асосий эътибор қаратилган бўлиб, унинг тадқиқот қисми 5 саҳифани ташкил этган. Унда

³ Brockelmann С. Geschichte der arabischen Litteratur: – Weimar-Berlin, 1898. – V. I. – S. 744; Ульрих Р. Ал-Мотуридий ва Самарқанд суннийлик илоҳияти. – Тошкент: Имом ал-Бухорий халқаро жамғармаси, 2001. – Б. 123-128; Ulvi Murat Kılavuz. Yeni Bir Neşri Vesilesiyle Ebû Şekûr es-Sâlimî'nin *et-Temhîd*'ine Dair Notlar. İslâm Araştırmaları Dergisi, 38 (2017): – S. 245-255; Оқилов С. Абул-Муин ан-Насафий илмий мероси ва мотуридия таълимоти / Монография. – Тошкент: Фан, 2008. – Б. 66-67.

⁴ Ибн Обидин Муҳаммад ибн Умар. Радду-л-мухтор ала дурри-л-мухтор. – Байрут: Дору-л-фикр, 1992. – Ж. IV. – Б. 199, 242-243; Ал-Милоний ас-Саййид Али. Нафаҳоту-л-азҳар. – Байрут: Дору-л-фикр, 2008. – Ж. XVII. – Б. 208; Имом Раббоний Аҳмад Форукий Сирхиндий. Ал-Мактубот. – Байрут: Дору-л-кутуби-л-илмия, 2015. – Ж. I. – Б. 230; Имом Юсуф ибн Умар ибн Юсуф Кодурий. Жомеу-л-музмарот ва-л-мушқилот фи шарҳи мухтасари-л-Имом ал-Кодурий. – Байрут: Дору-л-кутуби-л-илмия, 2018. – Ж. V. – Б. 160-164; Нуриддин Али Қорий ибн Султон Муҳаммад. Шарху-л-фикҳл-акбар. – Дамашк: Дору-н-нафоис, 2009. – Б. 155; Salih Çift. Modern Anlamda İlk “Bektaşilik Kitabı” Olarak Mir’âtü’l-mekâsîd ve Kaynakları. // Uludağ üniversitesi İlahiyat fakültesi dergisi. Cilt: 15, Sayı: 1, 2006. – S. 187-212; Ҳасан ибн Муҳаммад Аттор. Хошияту-л-Аттор ала шарҳи-л-Жалол ал-Маҳаллий ала жамъи-л-жавомеъ. – Байрут: Дору-л-кутуби-л-илмия, 2012. – Ж. II. – Б. 173.

⁵ Karadaş С. İslam düşüncesinde ahiret hayatı. // Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. – S. 31-34; Mehmet Ü. Semerkand Bölgesi Hanefî-Maturidi Kelamcılarının Hilafet Nazariyesi: Ebu Şekur es-Salimi Örneği, Orta Asya Âlimlerinin İslam Medeniyetine Katkısı – Uluslararası Sempozyum. Bıřkek: 2018. – S. 123-134; Aykaç M. Ebû Şekûr Es-Sâlimî'nin İmana Dair Bazı Görüşleri // Trabzon İlahiyat Dergisi. 2019/12/30; Mahmut Nebai. Mâtürîdîlik'te kur'an ve sünnet'in belirleyiciliği: bilgi, mucize ve kabir azabi örnekleri // İstanbul üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü temel islâm bilimleri anabilim dali doktora tezi. – İstanbul: 2019. – S. 177-189; Sadiker Ö. Hanefî-mâtürîdî gelenekte bid'at mezhepler ve islâm dışı dinler: Ebû Şekûr Es-Sâlimî örneği. Turkish Studies - Social Sciences · January 2019. – S. 2432-2448; Şule Nur Ahıska. Fatih Sultan Mehmet vakif üniversitesi lisansüstü eğitim enstitüsü temel islam bilimleri anabilim dali temel islam bilimleri programı yüksek lisans tezi: Mâtürîdî'nin et-Tevhîd adli eseriyle Sâlimî'nin et-Temhîd adli eserinin mukayesesi ilâhiyyat babı, – İstanbul: 2019. – 119 s.

⁶ Ömer Türkmen. Muhammed el-Kiřşı'nin Kitâbü't-Temhîd fi beyâni't-tevhîd Adlı Eserinin Tahkîk, Tahric ve Tahlili, Doktora Tezi, Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002. – 298 s.

“Тамҳид” асарининг калом илми, хусусан, мотуридия таълимоти ривожда тутган ўрни юзасидан бирор фикр билдирилмаган.

Умуман олганда, Абу Шакур Кешийнинг яшаган даври, устозлари ҳамда “Тамҳид” асарининг мотуридия таълимоти ривожда тутган ўрни мавзуси маҳаллий ва хорижий тадқиқотчилар томонидан махсус тадқиқот объекти сифатида ўрганилмаган.

Тадқиқотнинг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация тадқиқоти Ўзбекистон халқаро ислом академиясида бажарилган А-1-051 – “Исломшунослик муаммоларини бирламчи манбалар ва аждодларимиз диний-маърифий меросини тизимли таҳлил қилиш асосида ёш авлодда соғлом эътиқодни шакллантириш” мавзуидаги илмий лойиҳаси доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади Абу Шакур Кеший “Тамҳид” асарининг мотуридия таълимоти ривожда тутган ўрнини очиб беришдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

XI-XII асрларда Мовароуннаҳрдаги диний-сиёсий жараёнлар ўзгаришининг мотуридия таълимоти ривожига таъсирини ва шу йўналишда ёзилган асарларни аниқлаш;

Абу Шакур Кеший илмий меросига доир тадқиқотлардаги методологик асослар ва ёндашувларни очиб бериш;

алломанинг ҳаёти, илмий фаолияти, сафарлари, устозлари ва яшаган давридаги илмий муҳитини ўрганиш орқали унинг мутакаллим олим сифатида шаклланишига таъсир кўрсатган омилларни ёритиш;

“Тамҳид”нинг қўлёзма ва тошбосма нусхалари асосида асарнинг танқидий матнини яратиш ва ундаги мотуридия таълимотига доир ақидавий масалаларни таснифлаш;

алломанинг ақидавий мавзуларни ёритишдаги услубини аниқлаш;

“Тамҳид” китобидаги ақидавий масалалар далилларининг талқинини очиб бериш;

“имон” ва “такфир” тушунчаларининг мазмун-моҳиятини ёритиш;

асарнинг бугунги кундаги адашган оқимларнинг ғояларига қарши кураш ҳамда ёш авлодни уларнинг ғоявий хуружларидан химоя қилишда тутган ўрни юзасидан тақлиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш.

Тадқиқотнинг объектини мотуридия таълимоти ривожда Абу Шакур Кеший илмий меросининг ўрни ташкил этади.

Тадқиқотнинг предмети “Тамҳид” асаридаги мотуридия таълимотига доир қарашлар, уларнинг далиллари ва адашган оқимларга берилган раддиялардан иборат.

Тадқиқотнинг усуллари. Диссертацияда комплекс ёндашув, илмий билишнинг диалектик, тарихийлик, мантиқийлик, анализ, синтез ва қиёсий таҳлил каби тадқиқот усулларидан фойдаланилган.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

XI-XII асрларда ёзилган ақидавий масалаларга оид китоблар орасида “Тамҳид” асарининг тили содда ва услуби энгил бўлгани боис, мотуридия таълимоти асосларининг кенг жамоатчиликка халқчил усулда тарқалишида муҳим ўрин тутгани очиб берилган;

“Тамҳид” асарининг Ўзбекистон ва Туркия кутубхоналарида сақланаётган саккизта қўлёзма ва иккита тошбосма нусхалари асосида илк маротаба арабча танқидий матни яратилган ҳамда ўзбек тилидаги изоҳли таржимаси билан нашр этилган;

Абу Шакур Кеший илк бора ақидавий масалалар борасида оҳод ҳадисларни (حديث الأحاد) уч қисмга, яъни биринчиси – ислом уммати бир овоздан қабул қилган саҳиҳ-оҳод, иккинчиси – ислом умматининг кўпчилиги қабул қилган оҳод, учинчиси – айримлар қабул қилган оҳод ҳадисларга таснифлаб, биринчи ва иккинчи турдаги оҳод ҳадисларни калом илмида татбиқ этгани исботланган;

алломанинг ақидавий масалаларда нотўғри эътиқод қилишни беш турга ажратиш билан бирга ҳар бирининг ҳукми алоҳида бўлишини исботловчи қарашлари аҳли сунна вал-жамоа уламоларининг аксарияти томонидан энг мақбул ёндашув сифатида қабул қилингани далилланган.

Тадқиқотнинг амалий натижаси қуйидагилардан иборат:

Абу Шакур Кеший “Тамҳид” асарининг маҳаллий ва хорижий фондларда сақланаётган қўлёзма ҳамда тошбосма нусхалари аниқланган, улар асосида манбанинг тўлиқ танқидий матни яратилган ҳамда ўзбек тилидаги изоҳли таржимаси чоп этилгани билан далилланган;

“Тамҳид” олимнинг шогирдлари ва яқинлари илтимосига биноан мотуридия таълимоти борасида содда ва энгил услубда адашган оқимларга раддия бериш учун ёзилгани “Абу Шакур Солимий Кеший ва унинг илмий мероси” номли монографияда асосланган;

Фазлуллоҳ Муҳаммад ибн Айюб Моживий (ваф. 666/1268) “ал-Фатово ас-суфия фи тариқи-л-илҳомия” асарининг қўлёзма нусхасида келтирилган далиллар асосида Абу Шакур Кеший “Китобу-л-меърож” номли асар ёзгани аниқланган;

“Тамҳид” асаридан бугунги кунда ҳам ақидавий мавзуларни шарҳлашда фойдаланиш ва ундаги масалалар замонавий ақидапараст оқимларга қарши ғоявий иммунитетни шакллантиришга хизмат қилиши очиб берилган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида “Тамҳид”нинг 2638, 8736, 4604, 8160, 2418, Туркиянинг “Сулаймония” кутубхонасида 524, 525 ва 2167, “Шеҳид Али Пошо” кутубхонасида 1153, “Роғиб Пошо” кутубхонасида 726 инвентар рақамлари остида сақланаётган қўлёзмалари, 1326/1908 йил Самарқанд шаҳридаги “Демуруф” ва 1309/1891 йил Дехли шаҳрида “Форуқий” босмахонасида нашр қилинган асарининг тошбосма нусхаларидан фойдаланилгани ҳамда тадқиқот натижаларининг амалиётга татбиқ этилгани билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Диссертациянинг илмий таҳлилини ташкил этувчи материаллар ва хулосалардан Ўзбекистон тарихининг ислом таълимоти асослари, ақида илми тарихи, Мовароуннаҳрда калом илмининг ривожланишига оид қисмини тўлиқроқ ёритишда, Ўзбекистон халқаро ислом академияси, олий ва ўрта махсус ислом билим юртлари, Абу Муъин ан-Насафий номидаги Ақида илми мактаби ҳамда Самарқанддаги Калом илми мактабларида “Ақоид” ва “Мотуридия таълимоти ва замонавий ақидавий қарашлар” каби фанларни ўқитишда фойдаланиш мумкин.

Диссертация натижалари амалий аҳамияти Абу Шакур Кешийга бағишланган турли рисоалар, китоблар нашр этиш ҳамда кенг жамоатчиликда “Тамҳид” асарида келган далиллар орқали замонавий ақидапараст оқимларга қарши ғоявий иммунитетни шакллантиришга хизмат қилиши билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Абу Шакур Кеший “Тамҳид” асарининг мотуридия таълимоти ривожидида тутган ўрни бўйича олинган илмий натижалар асосида:

XI-XII асрларда ёзилган ақидавий масалаларга оид китоблар орасида “Тамҳид” асарининг тили содда ва услуби енгил бўлгани боис, мотуридия таълимоти асосларининг кенг жамоатчиликка халқчил усулда тарқалишида муҳим ўрин тутгани тўғрисидаги илмий хулосалардан буюртма асосида чоп этилган “Мовароуннаҳрда Мотуридия калом илми мактаби” номли монографияни тайёрлашда фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот марказининг 2021 йил 25 июндаги 02/260-сон маълумотномаси). Натижада, олий таълим муассасаларида таҳсил олаётган ёшлар орасида жаҳолат ва илмсизлик ғояларига берилишнинг олдини олиш ҳамда миллий-диний кадриятларга ҳурмат билан ёндашишга хизмат қилган;

“Тамҳид” асарининг Ўзбекистон ва Туркия кутубхоналарида сақланаётган саккизта қўлёзма ва иккита тошбосма нусхалари асосида илк мартаба арабча танқидий матни яратилгани ҳамда ўзбек тилидаги изоҳли таржимаси билан бирга нашр этилгани тўғрисидаги илмий хулосалар буюртма асосида нашр этилган “Абу Шакур Кешийнинг “ат-Тамҳид фи баёни-т-тавҳид” номли китобни тайёрлашда фойдаланилган (Ўзбекистон мусулмонлари идорасининг 2021 йил 25 июндаги 2048-сон маълумотномаси). Натижада, ёшларда анъанавий диний таълим асослари, мотуридия таълимотига доир янги асар билан яқиндан танишиш ҳамда уларда тўғри диний дунёқарашни шакллантириш имкониятини берган;

Абу Шакур Кеший илк бора ақидавий масалалар борасида оҳод ҳадисларни (حديث الأحاد) уч қисмга бўлиб, улардан биринчиси – ислом уммати бир овоздан қабул қилган саҳиҳ-оҳод, иккинчиси – ислом умматининг кўпчилиги қабул қилган оҳод, учинчиси – айримлар қабул қилган оҳод ҳадисларга таснифлаб, биринчи ва иккинчи турдаги оҳод ҳадисларни калом илмида татбиқ этгани тўғрисидаги илмий хулосалардан буюртма асосида

нашр этилган “Абу Шакур Солимий Кеший ва унинг илмий мероси” номли монографияни тайёрлашда фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича қўмитанинг 2021 йил 28 июндаги 02-03/4135-сон маълумотномаси). Натижада, ушбу китобда тақдим қилинган маълумотлар фуқароларнинг замонавий оқимларнинг ёт ғояларига қарши раддиялар беришига хизмат қилган;

алломанинг ақидавий масалаларда нотўғри эътиқод қилишни беш турга ажратиш билан бирга ҳар бирининг ҳукми алоҳида бўлишини исботловчи қарашлари аҳли сунна вал-жамоа уламоларининг аксарияти томонидан энг мақбул ёндашув сифатида қабул қилингани тўғрисидаги илмий хулосалардан буюртма асосида “O‘zbekiston tarixi” телеканалининг “Буюк юрт алломалари” кўрсатуви сценарийсини тайёрлашда фойдаланилган (Ўзбекистон миллий телерадиокомпаниясининг 2021 йил 16 июндаги 02-10-1012-сон маълумотномаси). Натижада, фуқароларнинг аجدодлар илмий меросига доир янги илмий маълумотлар билан танишиши, тарихий билимларининг ошиши ва уларда миллий ғурур туйғусининг мустаҳкамланишига асос бўлган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Диссертация натижалари 3 та халқаро ва 8 та республика илмий-амалий конференциясида муҳокамадан ўтказилган.

Натижаларнинг эълон қилинганлиги. Тадқиқот мавзуси бўйича 23 та илмий иш, жумладан, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этишга тавсия этилган илмий нашрларда 10 та мақола, улардан, 2 таси хорижий журналларда чоп этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация таркиби кириш, учта боб, хулоса, фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати ҳамда иловалардан иборат. Диссертациянинг ҳажми 137 бетни ташкил этади.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида мавзунинг долзарблиги асосланиб, тадқиқотнинг мақсад ва вазифалари, ўрганиш объекти ва предмети аниқланган. Тадқиқотнинг фан ва технологиялар тараққиётининг устувор йўналишларига мослиги кўрсатилиб, ишнинг илмий янгилиги ва амалий натижалари баён қилинган. Олинган натижаларнинг ишончлилиги асосланган ҳолда уларнинг назарий ва амалий аҳамияти очиб берилган. Тадқиқот натижаларини амалиётга жорий қилиниши, ишнинг апробацияси натижалари, эълон қилинган ишлар ва диссертациянинг тузилиши бўйича маълумотлар келтирилган.

Диссертациянинг **“XI-XII асрларда мотуридия таълимоти ривожини тадқиқ этишнинг назарий асослари”** деб номланган биринчи бобида XI-XII асрларда Мовароуннаҳрдаги диний-сиёсий жараёнларнинг мотуридия таълимоти ривожига таъсири ва Абу Шакур Кеший илмий меросини ўрганишнинг методологик асослари ёритилган.

Биринчи бобнинг “*XI-XII асрларда Мовароуннаҳрдаги диний-сиёсий жараёнларнинг мотуридия таълимоти ривожига таъсири*” номли бандида минтақада ҳукмронлик қилган Қорахонийларнинг мусулмон уламолари билан самимий алоқа ўрнатиб, уларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаганлари ҳақида маълумотлар келтирилган. Диний ҳаётда ислом дини давлат мафкураси даражасига кўтарилиб, ҳокимиятнинг мустаҳкамлиги ва ғоявий бирлиги учун Қорахоний ҳукмдорлари уламолар билан дўстона муносабатда бўлишга интиланлар. Шу сабабдан имомлар, саййидлар, шайхлар ва садрларга эътибор кучайиб, уларнинг обрўси ошган. Бу даврда Мовароуннаҳрда диндорларга ва диний идораларга тегишли вақф ерлари ҳам анча кенгайган. Бу эса диний-сиёсий ҳаётда мусулмон уламоларининг ўрни юксак бўлганига далолат қилади.

Насаф воҳасидан етишиб чиққан Абул Юср Муҳаммад Паздавий (421-493/1030-1100), Фахрулислом Паздавий (ваф. Кешда 482/1089) ва Абул Муин Насафий (437-508/1046-1114), Нажмиддин Абу Ҳафс Насафий (ваф. 537/1143) каби машҳур мутакаллим уламоларнинг ғарбий қорахонийлар давлатининг пойтахти Самарқандга кўчиб ўтиши ханафий мазҳаби ва мотуридия таълимотининг ривожланишини сезиларли даражада ижобий тарафга ўзгартирди. Улар ўша даврдаги адашган турли фирқа ва оқимларга қарши кураш билан бир қаторда шофеъий-ашъарийларнинг ханафийлар таълимотига қарши қаратилган фаолияти билан рақобат қилишда жонбозлик кўрсатганлар⁷.

Абу Шакур Кеший ўз илмий фаолиятини олиб борган даврда Мовароуннаҳрда қорахонийлар ва салжуқийлар ўртасидаги кескин курашлар ва сиёсий жараёнлар икки фикҳий мазҳаб – ханафий ва шофеъий уламоларининг ўрталарида ўзаро илмий рақобатни келтириб чиқарган. Ханафий уламолар қаторида Абу Шакур Кеший Имом Мотуридий фикрларини қўллаб-қувватлаган. Шофеъий уламолари эса бу ҳудудда ҳали кенг тарқалмаган Абул Ҳасан Ашъарийнинг таълимотини ёйишга ҳаракат қилганлар. Шофеъий уламоларнинг Мовароуннаҳрда фаолият олиб боришлари салжуқийларнинг бу ўлкада тутган мавқелари билан бевосита боғлиқ бўлган.

535/1141 йилда Салжуқийлар ҳукмдори Султон Санжар билан бирга Самарқандга келган Сийстон вилояти ҳокими Амир Абулфазл шаҳар уламолари, қози ва шайхлари билан бўлган мажлисда улардан аҳли сунна вал-жамоа эътиқоди бўйича бир рисола ёзиб беришни илтимос қилган. Рисола тайёр бўлгач, барча уламолар ўз розилиklarини имзолари билан тасдиқлашларини сўраган. Амир Абулфазл уламолар иттифоқи асосида ёзиладиган рисолани ўз юртига олиб боришини ҳамда ундаги ақидавий қарашларга зид гапирган кишини жазога тортишини айтган. Мажлисда иштирок этган уламолар бунга розилик билдирганлар ҳамда ҳамма бир овоздан мазкур рисолани ёзишга Имом Абу Ҳафс Насафийни муносиб деб билганлар. Уламолар рисола тайёр бўлгач, уни тасдиқлашга розилиklarини

⁷ Оқилов С. Абул-л-Муин ан-Насафий илмий мероси ва мотуридия таълимоти / Монография. – Тошкент: Мухаррир, 2008. – Б. 65-66.

билдирганлар⁸. Ушбу ҳолат XII асрда ақидавий масалалар, хусусан, мотуридия таълимотига оид рисоалар ёзишга давлат даражасида эътибор қаратилганига далолат қилади.

XI-XII асрларда Мовароуннаҳрда мутакаллим уламолар томонидан мотуридия таълимотининг эътиқодий қарашларини акс эттирувчи “Усулу-д-дин”, “Табсирату-л-адилла”, “ат-Тамҳид ли қавоиди-т-тавҳид”, “Баҳру-л-калом”, “Лубабу-л-калом”, “Китобу-л-мисдоқ”, “ал-Қасидату-л-ломия фи-т-тавҳид”, “ал-Мунозарот”, “Китобу-л-бидоя мина-л-Кифоя фи-л-ҳидоя фи усули-д-дин”, “ал-Кифоя фи-л-ҳидоя”, “Ақидату-с-Собуний”, “ал-Муғний фи усули-д-дин”, “ал-Мунтақо мин равзати-л-мутакаллимин”, “Усулу-т-тавҳид” каби асарлар ёзилган.

Биринчи бобнинг “*Абу Шакур Кеший илмий меросини ўрганишининг методологик асослари*” бандида тўрт йўналишдаги манбалар ва адабиётлар таҳлил этилган: биринчиси – мумтоз манбалар ҳамда замонавий араб тилидаги адабиётлар, иккинчиси – турк олимларининг тадқиқотлари ва илмий мақолалари, учинчиси – Европа шарқшуносларининг тадқиқотлари, тўртинчиси – ўзбекистонлик олимларнинг илмий ишлари. Олимнинг илмий меросини ўрганиш турли давр ва минтақаларда ўзига хос ёндашувлар билан амалга оширилган.

Алломанинг “Китобу-л-меърож” асари ҳақида энг биринчилардан бўлиб маълумот берган олим Фазлуллоҳ Муҳаммад ибн Айюб Моживий (ваф. 666/1268) саналади. У “ал-Фатово ас-суфия фи тариқи-л-илҳомия” номли китобида “Китобу-л-меърож”нинг таркибий тузилиши ва фасллари ҳақида тўлиқ маълумот берган⁹.

Имом Раббоний (971-1033/1564-1624) “ал-Мактубот” асарида умавий халифа Муовия ҳақидаги ақидавий мавзуни ва Нуриддин Мулла Али Қорий (ваф. 1014/1606) “Шарҳул-фикҳи-л-акбар” китобида мўмин киши катта гуноҳ қилиш билан кофир бўлмаслиги масаласини ёритишда айнан Абу Шакур Кешийнинг “Тамҳид”идан иқтибослар келтириши асарнинг мотуридия таълимотига оид муҳим манба эканига далолат қилади.

Шофеъий мазҳаб олими Ҳасан ибн Муҳаммад Аттор (1180-1250/1766-1835) “Ҳошияту-л-аттор ала шарҳи-л-Жалол ал-Маҳаллий ала жамъи-л-жавомеъ” номли асарида адашган фирқа ва оқимларнинг йўналишлари, уларнинг тавбаси қабул қилиниши ёки қилинмаслиги каби ақидавий масалалар борасида Абу Шакур Кешийнинг қарашларини аҳли сунна вал-жамоа наздида энг мақбул ёндашув сифатида қабул қилган. Алломанинг такфир масаласи бўйича қарашлари бошқа мазҳаб уламолари томонидан ҳам қабул қилинганини алоҳида қайд этиш лозим.

Европалик шарқшунослар Абу Шакур Кешийнинг “Тамҳид” асарининг калом илми ривожигаги роли ҳақида тўхталганлар. Жумладан,

⁸ Умар Жўё Муҳаммад. Нусхаи форсийи “Ақоиди Насафий” ё баёни эътиқоди аҳли суннат ва жамоат дар муқояса ва муқобала бо нусхаи арабийи “ал-Ақоид ан-Насафий”. – Техрон: Баййинот, 2021. – Б. 6.

⁹ Фазлуллоҳ Муҳаммад ибн Айюб Моживий. ал-Фатово ас-суфия фи тариқи-л-баҳоия. – Истанбул: Муфтийлик кутубхонаси. – Қўлёзма №: 340. 297/511: – В. 11^а, 20^а.

К.Броккельман, К.Жиллот, У.Рудольф ва А.Бродерсен каби Ғарб шарқшунослари ўз тадқиқотларида Абу Шакур Кешийни мотуридия таълимоти ривожидан тутган ўрнини кўрсатиб беришга ҳаракат қилганлар ва “Тамҳид”ни Имом Мотуридийнинг “Китобу-т-тавҳид” асаридан кейин иккинчи асосий манба эканини эътироф этганлар¹⁰. Абу Шакур Кеший илмий меросини тадқиқ этган мазкур шарқшунослар услублари ўзига хос бўлиб, аксарият илмий ишларида тарихий-қиёслаш усулидан фойдаланганлар ва академик даражада объектив ёндашишга ҳаракат қилганлар. Улар алломанинг илмий меросига етарлича баҳо бериш ва мотуридия таълимоти ривожидан тутган ўрнини кўрсатишга ҳаракат қилганлар.

Аллома илмий меросини ўрганиш бўйича туркиялик замондош олимлар самарали илмий ишлар олиб борганлар. Замонавий турк тадқиқотчиларидан С.Кутлу, Ю.Ш.Клауз, У.М.Килавуз, Ж.Карадаш, У.Меҳмет, М.Айкач, М.Небати, У.Садикер, Ш.Н.Аҳиска Абу Шакур Кеший илмий меросини ўрганишда мантиқийлик, қиёсий таҳлил асосида хулосалар чиқарганлар. Турк тадқиқотчиларининг кўпчилиги аллома илмий меросини ва унинг мотуридия таълимоти ривожидан тутган ўрнини ўрганишда ретроспектив, яъни масалага тарихий ёндашиш, тарихийлик методига асосланганлар.

Аллома илмий меросини ўзбекистонлик уламолар ва тадқиқотчилар ўрганганлар. Жумладан, Шайх Абдулазиз Мансур “Ақоид рисолалари” китобининг муқаддима қисмида Абу Шакур Кешийнинг мотуридия ақидасига оид “Тамҳид” китоби, унинг қўлёзма ва тошбосма нусхалари бугунга қадар етиб келгани ҳақида маълумот берилган¹¹. А.Мўминов ва С.Оқилов тадқиқотларида Абу Шакур Кешийнинг яшаган даври ва “Тамҳид” асари диний таълим даргоҳларида ўқув қўлланма сифатида фойдаланилгани ҳақида тўхталганлар¹². Юқоридаги тадқиқотларни ўрганиш натижасида “Тамҳид” асарининг мотуридия таълимоти ривожидан тутган ўрнини очиқ берадиган комплекс тадқиқот олиб борилмагани маълум бўлди.

Диссертациянинг “Абу Шакур Кеший “Тамҳид” асарида мотуридия таълимотининг акс этиши” деб номланган иккинчи бобида Абу Шакур Кешийнинг мутакаллим аллома сифатида шаклланишига таъсир кўрсатган омиллар, “Тамҳид” асарида ақидавий масалалар таснифи, алломанинг ақидавий мавзуларни ёритишдаги услуби ва таянч манбалари каби масалалар ёритилган.

Бобнинг “Абу Шакур Кешийнинг мутакаллим олим сифатида шаклланиши” номли бандида “Тамҳид” асарининг қўлёзма ва тошбосма нусхалари, биографик манбаларга таянган ҳолда олимнинг тўлиқ исмига

¹⁰ Brockelmann C. Geschichte der arabischen Litteratur: – Weimar-Berlin, 1898. – Ж. I. – S. 744.; Gilliot C. La théologie musulmane en Asie centrale et au Khorasan Author. Reviewed work(s): Source: Arabica, T. 49, Fasc. 2 (Apr., 2002), pp. 160-161; Brodersen A. Zwischen Mâtūrīdīya Und Aṣ‘arīya Abū Ṣakūr as-Sâlimī Und Sein Tamhīd fī Bayân al-Tavhīd. - Gorgias Press LLC, 2018.

¹¹ Шайх Абдулазиз Мансур. Ақоид матнлари. – Тошкент: Тошкент ислом университети нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2006. – Б.10.

¹² Муминова А. Роль и место ханафитских ‘уламā’ в жизни городов Центрального Мавараннахра (II-VII/VIII-XIII вв.): Дисс. ... докт. ист. наук. – Ташкент: ТИУ, 2003. – С. 59.

аниқлик киритилди. Унга кўра, алломанинг тўлиқ исми – Абу Шакур Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ас-Саъид ибн Шуайб ал-Кеший ас-Солимий ал-Ҳанафий ал-Кашфийдир.

Аллома Кеш воҳасида V/XI асрнинг биринчи ярмида туғилган. Зеро, алломанинг ўзи “Тамҳид” асарида 470/1077 йилларда Шайхулислом Имом Зоҳид Абу Бакр Муҳаммад ибн Ҳамза ибн Муҳаммад Хатиб Самарқандийдан (ваф. 491/1098) таълим олиб, унинг ҳузурида фақиҳлик даражасига етганини қайд этган¹³. Олим 460/1068 йилларда Самарқандда ушбу устози олдида “Китобу-с-сариқа” (Ўғрилик китоби) ва бошқа фикҳий мавзуларда сабоқ олганини айтиб ўтган. Бу маълумот алломанинг калом илмидан бошқа фанларда ҳам етук олим бўлганига далолат қилади. Зеро, ислом анъанасига кўра, бирор киши фақиҳлик даражасига етиши учун кўп илмларни пухта эгаллаши шарт ҳисобланади.

Абу Шакур Кешийнинг устози Хатиб Абу Бакр Муҳаммад Самарқандийнинг ҳовлиси ўша даврда талабалар учун мадраса бўлиб хизмат қилгани қайд этилган. Абу Ҳафс Умар Насафий “ал-Қанд” асарида зикр қилишича, машҳур қорилардан Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад Асадободий 457/1065 йили мазкур ҳовлида талабаларга қироат илмидан ва Шайх Умар ибн Муҳаммад Кушоний Асадободий ҳадис илмидан таълим берганлар¹⁴.

“Тамҳид”да ақидавий масалаларнинг таснифи” номли бандда асарнинг ёзилиш сабаби, таркибий тузилиши, мавзуларнинг мантиқий изчиллик тартибида жойлаштирилиши ва бобларда тўғри акс этиши, қисқа ва лўнда шаклда ёритилиши билан ўз даврида ёзилган калом илмига оид китоблардан афзаллик жиҳатлари очиб берилган.

Тадқиқот жараёнида Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида Абу Шакур Кеший “Тамҳид” асарининг 2638, 8736, 4604, 8160, 2418 инвентар рақамлари остида сақланаётган бешта қўлёзма нусхалари ва 1908 йил Самарқанд шаҳри “Демурф” матбаасида 11455 ва 1892 йил Деҳли шаҳрида “Форуқия” матбаасида чоп этилган 14315 инвентар рақамлари остида сақланаётган тошбосма нусхалари ҳамда Туркиядаги “Сулаймония” кутубхонасида 524, 525 ва 2167 инвентар рақамлари остида сақланаётган қўлёзма нусхалари аниқланган. “Тамҳид” асарининг мазкур саккизта қўлёзма ва иккита тошбосма нусхалари асосида танқидий матн яратилган. Диссертацияда мазкур матн асосида ақидавий масалалар таснифланган. Арабча танқидий матн билан бирга ўзбек тилидаги изоҳли таржимаси ҳам амалга оширилиб, нашр этилган.

“Тамҳид”да ақидавий масалаларнинг аниқлик ҳамда мантиқий изчиллик билан таснифланиши муаллифнинг калом илми борасидаги илмий салоҳиятини ва иқтидорини кўрсатади. Асар мумтоз калом илмига оид манба сифатида уч асосий қисм – илоҳиёт, нубувват ва самъийёт масалаларини

¹³ Абу Шакур Муҳаммад ибн Абдуссаид ибн Шуайб Солимий Кеший Макшифий. Ат-Тамҳид фи баъни-т-тавҳид. – Самарқанд: Демуруф, 1908. – Б. 393-394.

¹⁴ Абу Ҳафс ан-Насафий. Ал-Қанд фи зикри уламои Самарқанд / Таҳқиқ: Назар Муҳаммад ал-Фарёбий. – Саудия Арабистони: Мактабату-л-Кавсар, 1991. – Б. 348.

қамраган. Асарда ақл ва ҳис қилиш мавзуларига ҳам ўрин ажратилган. Шунингдек, аллома асарнинг охириги бобларида асосий масалаларга қўшимча равишда аҳли сунна вал-жамоанинг хусусиятлари, адашган фирқа вакилларига раддиялар ва бошқа динларга доир мавзуларга ҳам тўхталиб ўтган¹⁵.

Асарда ақидавий масалалар билан бирга насронийлик, яҳудийлик, мажусийлик каби бошқа динларнинг оқимлари ва уларнинг эътиқодий қарашларига ҳам тўхталиб ўтилган. Бу ҳолат талабалар учун ислом дини ақидалари билан танишиш билан бирга бошқа динларнинг асосий эътиқодий қарашларидан хабардор бўлиш имконини берган.

Иккинчи бобнинг “*Алломанинг ақидавий мавзуларни ёритишдаги услуби*” номли бандида муаллиф асарни ёзишда энгил ва содда жумлаларни қўллагани очиб берилган. Одатда калом илмига оид асарлар қийин ва мураккаб услубда ёзилади. Айрим ҳолларда эса мантикий қоидаларга катта ўрин ажратилади. Бу услуб талабалар томонидан ақидавий мавзуларни осон шаклда ўзлаштирилишига тўсқинлик қилади.

Аллома асарнинг кўпгина ўринларида ақидага оид бирор савол ташлаб, бу борада турли фирқа ва оқимларнинг қарашларини зикр қилади ҳамда аҳли сунна вал-жамоа вакили сифатида жавоб беради. Жумладан, ақлли киши Яратувчисини таниши борасида қуйидаги саволни ўртага ташлайди: “Агар бир киши олис тоғ ёки кимсасиз оролда туғилиб, оқил одамни кўрмай балоғатга етса ва бирорта диндан хабари бўлмаса, Яратувчини танишда далил талаб қилмаса, нафсига фойдали ишлардан ташқари ундан ақлли ва мажнун кишига хос ҳатти-ҳаракат содир бўлмаса, унинг ҳукми қандай?” Муаллиф ушбу саволга мотуридия таълимоти қарашларига кўра, мазкур ҳолатдаги киши Яратувчини таниш борасида узрли бўлишини айтади. Ўз навбатида агар у ширк келтирса ёки бирор ботил динга эътиқод қилса, узрли бўлмаслигини таъкидлайди. Одатда савол-жавоб услуби мавзуни талабалар томонидан яхши ўзлаштиришга ёрдам берувчи омиллардан саналади.

Муаллиф ақидавий масалалар бўйича бевосита турли адашган оқим вакиллари билан олиб борган баҳс-мунозаларини ҳам асарда бериб ўтган. Зеро, мунозара орқали тақдим қилинадиган фикрлар ва далиллар ақида илмини ўрганувчиларга кучли таъсир этади.

Абу Шакур Кеший “Тамҳид” асаридаги ақидавий масалалар баёнида Қуръон оятлари, Пайғамбар (с.а.в.) ҳадислари, саҳобий, тобейй ва табаъа тобеин сўзлари, Абу Ҳанифа, Абу Юсуф, Муҳаммад ибн Ҳасан, Молик ибн Анас, Муҳаммад ибн Идрис Шофеъий каби машҳур уламолардан эътиқодий мавзуларда нақл қилинган ривоятлар асосида ёритиб берган. Қуръон оятлари ва ҳадислар бирламчи далиллар сифатида келтирилгандан кейин эса ақидавий масалалар борасидаги саҳобалар, тобейй ва табаа тобеинлар сўзлари ҳам қўшимча ҳужжат сифатида олинган.

Аллома “Тамҳид” асарини ёзишда Абу Ҳанифанинг “ал-Фикҳул-акбар”, “ал-Васият”, Муҳаммад ибн Ҳасаннинг “ал-Жомеу-л-кабир”, Абу Мутеъ

¹⁵ Абу Шакур Кеший. Тамҳид. – Б. 276-385.

Балхийнинг “Китобу-л-олим ва-л-мутааллим”, Имом Мотуридийнинг “Китобу-т-тавҳид” ва “Таъвилу-ту аҳли сунна вал-жамоа” каби мўътабар манбалардан истифода этган. Абу Шакур Кеший “Тамҳид”да ақидавий мавзуларга оид Қуръон оятларини тафсир қилиш ва ҳадисларнинг маъноларини шарҳлашдаги услуби унинг тафсир ва ҳадис илмида етук аллома бўлганини кўрсатади.

Муаллиф ашъария таълимотининг эътиқодий қарашларига муносабат билдиришда Абул Ҳасан Ашъарийнинг “Мақолоту-л-ислабийин”, “Китобу-л-лумаъ”, Боқилонийнинг “ал-Инсоф фи асбоби-л-хилоф” ҳамда Имомулҳарамайн Жувайнийнинг “ал-Иршод” асарларидан унумли фойдаланган. Мўътазилийларнинг эътиқодий қарашларини баён қилишда V/X асрда мазкур фирқа бошлиғи бўлган Қози Абдужабборнинг “Шарҳу усули-л-хамса” ва “Муташибеҳу-л-Қуръон” асарларига мурожаат қилган.

Диссертациянинг **““Тамҳид” асарининг замонавий ақидавий масалалар ечимидаги аҳамияти**” деб номланган сўнгги учинчи бобида “Тамҳид” асаридаги ақидавий масалалар далилларининг талқини, “имон” ва “такфир” тушунчаларининг таҳлили, асарнинг адашган оқимлар ғояларига қарши курашда тутган ўрни каби масалалар ёритилган.

Мазкур бобнинг *“Тамҳид” китобида ақидавий масалалар далилларининг талқини*” номли бандида мотуридия таълимотига кўра, инсонда илм ҳосил қилиш воситалари – соғлом ҳис аъзолари, рост хабар ва ақл экани кўрсатиб берилган. Инсон муайян илмларни эгаллашда бешта соғлом ҳис аъзолари восита бўлиши таъкидланган¹⁶.

Рост хабарнинг икки тури – мўъжиза билан қўллаб-қувватланган Пайғамбар хабари ва мутаботир хабар илм ҳосил қилиш воситаси экани ақлий ва мантиқий далиллар билан очиб берилган¹⁷. Адашган фирқаларнинг оҳод ҳадиснинг шаръий далил эканини инкор қилиши оқибатида “қабр азоби”, “инсонлар маҳшаргоҳга тўпланиши”, “бандаларнинг амаллари тарозуда ўлчаниши”, “сирот кўприги” каби ақидавий масалалардаги асосий хатолар очиб берилган.

Калом илмидаги энг муҳим мавзулардан бири инсон ўз Яратувчисини таниш қандай йўл билан ҳосил бўлишидир. Бу борада ислом динига мансуб фирқалар асосан уч хил қарашга эга. Биринчиси – мўътазилийлар қараши бўлиб, уларнинг эътиқодига кўра, ақл ўз эгасига Яратувчисини танишни ва Унга имон келтиришни лозим қилади. Ашъария таълимоти асосчиси Абул Ҳасан Ашъарий фикрига кўра, Яратувчини таниш шаръий далилни эшитиш орақали вожиб бўлади. Бу борада ақлнинг бирор бир ўрни йўқ эканини айтади. Мотуридия таълимотига кўра, Аллоҳ ақл воситасида танилади.

Мотуридия таълимотида ақл Яратувчини таниш воситаси экани нақлий ва ақлий далиллар орқали исботланган. Инсонларга ақл берилгани боис қилган хатти-ҳаракатлари ва гапирган сўзларига масъул бўлиши очиб берилган.

¹⁶ Абу Шакур Кеший. Тамҳид. – Б. 46.

¹⁷ Қаранг: Аллома Муҳаммад Абдулазиз Фарҳорий. Ан-Ниброс шарҳу шарҳи-л-ақоид ан-насафия. – Карачи: Ал-Бушро, 2015. – Б. 84-102.

Диссертацияда ақидавий масалаларда фақатгина қатъий далиллар ҳужжат сифатида қабул қилиниши асосланган. Абу Шакур Кеший маъноси очиқ-ойдин оятлар, мутавотир ҳадислар ва умматнинг ижмоси қатъий далил ҳисобланагини исботлаб берган.

Олим оҳод ҳадисларнинг ақидавий масалаларда ҳужжат бўлиш борасидаги мазҳаблар ўртасидаги ихтилофларга барҳам берган. Оҳод ҳадисларни уч қисмга бўлиб, улардан ҳар бирининг даражаси ва ҳукмини баён қилган. Биринчиси – барча мусулмонлар бир овоздан қабул қилган ва саҳиҳлигига ижмо қилган оҳод ҳадис, иккинчиси – кўпчилик томонидан қабул қилинган оҳод ҳадис, учинчиси – айримларгина қабул қилган оҳод ҳадис. Булардан биринчи ва иккинчи турдаги оҳод ҳадислар ақидавий масалаларда далил сифатида олинини мисоллар асосида ёритилган.

“*“Имон” ва “такфир” тушунчалари таҳлили*” номли бандда имон масаласи бўйича мусулмонлар ўртасида тортишув ва баҳслар ислом динининг илк даврига бориб тақалиши қайд этилган. Ўтмишда айрим тоифа ва оқимлар исломнинг асл моҳиятини яхши англамаслик оқибатида “имон” ва “такфир” мавзулари юзасидан қилган тортишувлари ҳозирги кунга қадар давом этиб келаётгани кўрсатиб берилган. Бу мавзуда баъзи фирқалар ҳаддан ошиб, арзимаган сабаб туфайли мусулмонларни кофирга чиқариб, уларнинг қони ва молини ҳалол санашган бўлса, айримлари бутунлай эътиборсизлик қилиб, ҳар қандай ботил қарашга эътиқод қилувчиларни узрли ҳисоблаганлар.

Абу Шакур Кеший мотуридия таълимотида “имон”, “ислом”, “тавҳид” ва “маърифат” тушунчалари ўртасида асли моҳиятида фарқ йўқ экани, фақат луғавий жиҳатдан фарқланишини таъкидлаган.

Аллома имоннинг икки тури – мужмал ва муфассал шакллари ҳам мотуридия таълимотида эътиборли эканини исботлаган. Мужмал имон келтириш – Аллоҳга ва барча айтган сўзига У ирода қилган маънога кўра имон келтириш ҳамда Расулуллоҳ (с.а.в.)га ва айтган сўзларига Пайғамбар (с.а.в.) ирода қилган маънога кўра имон келтиришдан иборат. Муфассал имон – имоннинг барча шартларини тилга олиш, билиш, эътиқод қилиш ва имон келтиришдир, деб таъриф берилган¹⁸.

Абу Шакур Кеший имоннинг руқн ва шартлари борасида фирқа ҳамда мазҳабларнинг қарашларини далиллари билан келтириб, уларга мотуридия таълимоти асосида раддиялар берган. Муаллиф мотуридия таълимотида амал имоннинг жузи эмаслигини ақлий ва нақлий далиллар ёрдамида ёритган. У аҳли сунна вал-жамоа эътиқоди бўйича имон келтириш вожиб бўлган ақидавий масалалар “насс”, яъни маъноси очиқ-ойдин оят, мутавотир ҳадис ва умматнинг ижмоси орқали собит бўлишини таъкидлаган¹⁹.

Абу Шакур Кеший адашган фирқа вакиллари кофирга чиқариш борасида уламоларнинг турли қарашларини далиллар асосида очиб берган. Аллома ақидада адашиш борасида уламолар икки хил қарашга эга экани, мотуридия таълимотига кўра адашганлар кофир бўлмаслигини далиллаган.

¹⁸ Абу Шакур Кеший. Тамҳид. – Б. 276.

¹⁹ Абу Шакур Кеший. Тамҳид. – Б. 312.

Муаллиф “такфир” мавзуси ақида илмида нозик масала эканига урғу бериб, умумий маънода қибла аҳлига нисбатан мўмин-мусумон номини қўллаш тўғри эканини асослаб берган.

Диссертацияда “куфр” сўзи араб тили луғатида “неъматни инкор қилиш”, “нонқўрлик қилиш”, “неъматга ношукрлик қилиш”, “беркитиш”, “яшириш” каби маъноларни англатиши очиб берилган. Қуръон оятлари ва ҳадис матнларида келган “куфр” ва “кофир” сўзлари барча ўринларда ҳам имоннинг зидди маъносида келган эмас. Балки баъзи ўринларида “фосиқлик”, “имонга мос келмайдиган иш”, “ношукрлик” маъноларида ҳам келгани ёритилган.

“Асарнинг адашган оқимлар ғояларига қарши курашда тутган ўрни” номли бандида олимнинг аҳли сунна вал-жамоа эътиқодини ҳимоя қилиш мақсадида турли адашган фирқа ва оқимларнинг эътиқодларини таҳлил қилиб, мотуридия таълимоти вакили сифатида уларга берган раддиялари ёритилган. Бу фаолият алломанинг ўша даврдаги фирқа ва оқимларнинг ақидавий қарашларидан тўлиқ боҳабар эканига далолат қилади.

Диссертацияда ислом умматининг етмиш учта фирқага бўлиниши борасида уламоларнинг қарашлари таҳлил қилинган. Бунга кўра, ислом динида адашган фирқалар дастлаб олтига – хавориж, рофизия, қадария, жабария, мушаббиха ва муаттиларга бўлиниб, уларнинг ҳар бири ўн иккита фирқага ажралиши мисоллар билан кўрсатилган. Ислом динининг асл манбалари Қуръон оятлари ва ҳадисларни яхши тушуниб етмаслик ва илмсизлик ақидада адашишнинг асосий сабаби экани очиб берилган.

Абу Шакур Кеший “Тамҳид” асарида аҳли сунна вал-жамоа уламолари қарашларига кўра, адашган фирқа вакиллари билан баҳс-мунозара қилиши жоиз экани ҳамда ислом динининг соф эътиқодини муҳофаза қилиш учун уларнинг хатоларини кўрсатиб бериш зарур эканини таъкидлаган. Муаллиф бу борадаги фикрини оят ва ҳадислар ҳамда уламолар сўзлари билан далиллаган.

Диссертацияда бугунги кундаги адашган оқимлар ўтмишда фаолият юритган фирқаларнинг иддао ва қарашларини кўтараётгани таъкидланган. Ёшларни адашган оқимларнинг ғоявий хуружларидан сақлаш учун Абу Ханифа, Имом Мотуридий, Абу Шакур Кеший каби уламоларнинг асарларидан фойдаланган ҳолда уларга раддиялар бериш самарали бўлиши очиб берилган. ИШИД, “Ҳизбу-т-таҳрир” ва “Сохта салафийлар” каби замонавий оқимларнинг мотуридия таълимотига нисбатан билдирадиган асоссиз танқидларига қарши курашда ва уларга илмий асосда раддиялар беришда Абу Шакур Кешийнинг қўллаган услуби ва далилларидан унумли фойдаланиш ўринли экани ёритилган.

ХУЛОСА

Тадқиқотни амалга ошириш жараёнида ўрганиб чиқилган маълумотлар ва олиб борилган таҳлиллар натижасида қуйидаги асосий хулосаларга келинди:

1. XI-XII асрларда Мовароуннаҳрдаги диний-сиёсий жараёнларнинг ўзгариши оқибатида Абу Шакур Кеший билан бирга Насаф воҳасидан етишиб

чиққан Абул Юср Муҳаммад Паздавий, Фахрулисом Али Паздавий ва Абул Муин Насафий, Нажмиддин Абу Ҳафс Насафий каби машҳур мутакаллим олимларнинг ғарбий қорахонийлар давлатининг пойтахти Самарқандга кўчиб ўтиши ханафий мазҳаби ва мотуридия таълимоти ривожланишини сезиларли даражада ижобий тарафга ўзгартирди. Ўша даврнинг ҳукмдорлари ислом умматини тўғри эътиқодда жамлаш мақсадида уламоларни мотуридия таълимоти асосларини ўзида қамраган китоб ва рисоалар ёзишга тарғиб қилганлар. Мазкур тарғибот ва ташаббуслар натижасида кўплаб ақида илмига оид асарлар ёзилган. Абу Шакур Кешийнинг “Тамҳид” ва Абу Ҳафс Насафийнинг “ал-Ақоид ан-Насафия” асарлари ҳам шу даврнинг ихтилофларига барҳам берувчи зарур китоблар сирасига кирган. Зеро, “Тамҳид” “Муқаддима” қисмида таъкидланганидек, замон талаби ва эҳтиёжидан келиб чиқиб ёзилган.

2. Имом Раббоний, Нуриддин Мулла Али Қорий, Ибн Обидин, Ҳасан ибн Муҳаммад Аттор, Баёзий Зода каби араб олимлари, К.Броккельман, К.Жиллот, У.Рудольф ва А.Бродерсен каби ғарб шарқшунослари Абу Шакур Кешийнинг илмий меросини ўрганишда тарихийлик, қиёсий таҳлил усулларини қўллаганлар. Тадқиқотчилар томонидан “Тамҳид” Имом Мотуридийнинг “Китобу-т-тавҳид” асарида кейин иккинчи асосий манба эканини эътироф этилган. Улар алломанинг илмий меросини таҳлил этиб, мотуридия таълимоти ривожидан тутган ўрнини кўрсатиб беришга ҳаракат қилганлар. С.Кутлу, Ю.Ш.Клауз, У.М.Килавуз, Ж.Карадаш, У.Меҳмет, М.Айкач, М.Небати, У.Садикер, Ш.Н.Аҳиска каби турк тадқиқотчилари алломанинг илмий меросини ўрганишда ва таҳлил қилишда исломшунослик соҳасида ноанъанавий бўлган эмпирик ва ретроспектив, яъни масалага тарихий ёндашиш, тарихийлик методига амал қилганлар. Уларнинг тадқиқотларида Абу Шакур Кеший илмий меросига нисбатан бугунги кунда жамиятнинг ижтимоий тараққиёти талабларидан келиб чиқиб ёндашилган.

3. Мотуридия таълимоти ривожига катта ҳисса қўшган мутакаллим аллома Абу Шакур Кешийнинг устозлари, таълим олиши ва бошқа юртларга қилган илмий сафарлари, ёзган асарлари ҳақидаги маълумотлар акс этган бирламчи манбалар алломанинг тўлиқ исми – Абу Шакур Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ас-Саъид ибн Шуайб ал-Кеший ас-Солими ал-Ҳанафий ал-Кашфий экани кўрсатади. Алломанинг буюк мутакаллим олим бўлиб шаклланишида ва фақиҳлик даражасига етишида устози Абу Бакр Хатиб Самарқандийнинг таъсири катта бўлган.

4. “Тамҳид” асарида ақидавий масалалар мантиқий изчиллик асосида ўн икки бобга таснифланган. Асарда инсондаги илм олиш воситалари, Яратувчининг мавжудлиги, исмлари ва сифатлари, пайғамбарлик, имон рукнлари ва шартлари, тақлиф ва тоқат, дин ва шариатлар, халифалик ва имомат, аҳли сунна вал-жамоа баёни ва адашган оқимларга раддия каби ақидавий масалаларга алоҳида боблар ажратилган. Муаллиф аввал ақидавий масалаларнинг далилларини келтириб, сўнг Яратувчининг мавжудлиги, Унинг сифатлари ва исмлари борасида аҳли сунна вал-жамоа қарашларини ақлий ва

нақлий далиллар билан очиб берган. Дин ва шариатлар, таклиф ва тоқат мавзуларини ҳам содда услубда баён қилган. Кейин пайғамбарлик, имоннинг рукнлари ва шартлари каби муҳим ақидавий масалалар келтирилган.

5. Абу Шакур Кеший ақидавий мавзуларни ёритишда ўзига хос услубни қўллаган. Аллома асарда содда ва енгил жумлалардан фойдалангани мавзуларни ўқувчи онгига етказишда самарали усул бўлиб хизмат қилган. У ақидавий мавзу бўйича ўртага савол ташлаб, турли фирқа ва мазҳаб вакилларининг қарашларини зикр қилган, улар билан мунозара олиб борган ҳамда мотуридия таълимоти қарашлари асосида жавоб берган. Баъзи ақидавий масалаларни далиллашда Қуръон оятлари билан бирга саҳиҳ ҳадислардан кенг фойдаланган. Машҳур саҳоба, тобейй ва табаъа тобеинлар табақасига мансуб уламоларнинг қарашларидан истифода қилган. Имом Абу Ҳанифа, Имом Бухорий, Имом Мотуридий ва бошқа уламоларнинг асарларидан иқтибослар келтирган ҳолда ақидавий мавзуларни ёритган. Аллома ўзининг илмий сафарларида ақидавий масалалар доирасида турли фирқа вакиллари билан бевосита олиб борган баҳс-мунозаралари “Тамҳид” асарида акс этгани унинг илмий қиймати ва аҳамиятини янада оширган.

6. “Тамҳид”да ақидавий масалалар далилларининг талқини ўзига хос тарзда ифодаланган. Ақлий ва нақлий далиллар уйғун шаклда талқин қилинган. Ақл Яратувчини таниш воситаси эканига алоҳида урғу берилган. Имом Абу Ҳасан Ашъарийнинг ақл борасидаги фикрларига раддия ўлароқ, ақл Яратувчини танишда восита экани очиб берилган. Инсонда бирор нарса ҳақида илм ҳосил қилувчи воситалар соғлом ҳис аъзолари, рост хабар ва ақл экани исботланган. Имон шартлари қатъий далиллар – маъноси очиқ-ойдин оятлар, мутавотир ҳадис ва ижмо билан собит бўлиши таъкидланган. Оҳод ҳадис уч қисмга бўлиниши, ҳар бирининг таърифи ва даражасини баён қилиш орқали унинг эътиқодий масалаларда ҳужжат бўлиши борасида мазҳаблар ўртасидаги ихтилофларга барҳам берилган. Ақидавий масалаларда қатъий далиллар ҳужжат сифатида олиниши таъкидланган.

7. “Имон” ва “такфир” тушунчалари борасида фирқа ва оқимларнинг қарашларига раддия беришда Абу Шакур Кеший мотуридия таълимотининг илк манбаларига таянган. Мотуридия таълимотига кўра, имон амалдан бошқа экани “Тамҳид” асарида аниқ ва лўнда шаклда исботлаб берилган. Аллома Қуръон оятлари ва ҳадис матнларининг баъзи ўринларида “куфр” сўзи “ношукрлик” ва “диндан чиқиш” маъноларида келганини далиллаган. Адашган фирқа вакиллари баҳс-мунозара мавзуси бўлган “имон” ва “такфир” масалаларини атрофлича ёритган. Муаллиф ўз асарида бир инсонни имонли ёки имонсиз деб ҳукм беришда унинг барча гап-сўзлари, амалдаги хатти-ҳаракатлари ва ниятини инобатга олмасдан ҳукм қилиш жуда хатарли эканига алоҳида урғу берган.

8. Абу Шакур Кеший ўз эътиқод йўлида мустаҳкам туриб, мотуридия таълимотини муҳолифлардан ҳимоя қилган ва ўзининг ҳам ҳанафий мазҳабида бўлгани билан доим фахрланган. Замонавий тадқиқотчи олимларнинг эътирофлари ва фикрлари асосида алломанинг мотуридия таълимоти

ривожда улкан ҳисса қўшган, деб айтиш мумкин. “Тамҳид” асаридаги муътазилия, қадария, хорижия каби фирқаларга қарши билдирилган фикрлардан ҳозирги кундаги ИШИД, “Ҳизбу-т-таҳрир” ва “Сохта салафийлар” каби адашган фирқа ва оқимларнинг ғояларига раддия сифатида фойдаланиш мумкин.

Олинган натижа ва хулосалардан келиб чиқиб, қуйидаги таклиф ва тавсиялар илгари сурилди:

1. Абу Шакур Кеший “Тамҳид” асарини Ўзбекистон мусулмонлари идораси тасарруфидаги диний таълим муассасалари ўқув режасидаги “Ақоид” фанидан қўшимча ўқув адабиёти сифатида киритиш;

2. Имом Мотуридий халқаро илмий-тадқиқот марказида режалаштирилган мотуридия таълимотига оид манбалар электрон базасини яратишда тадқиқот жараёнида аниқланган Абу Шакур Кеший “Тамҳид” асарининг маҳаллий ва хорижий кутубхоналарида сақланаётган қўлёзмалар ва тошбосмаларининг электрон нусхаларидан фойдаланиш;

3. Ўзбекистондаги ислом цивилизация маркази билан ҳамкорликда Абу Шакур Кеший “Тамҳид” асари танқидий матнини форс, рус ва инглиз тилларига таржима қилиш.

**SCIENTIFIC COUNCIL UNDER NUMBER
DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 FOR AWARDDNG ACADEMIC
DEGREES UNDER INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY OF
UZBEKISTAN
INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY OF UZBEKISTAN**

PRIMOV SOATMUROT URALOVICH

**THE ROLE OF THE WORK "TAMHID" BY ABU SHAKUR KESHIY IN
THE DEVELOPMENT OF DOCTRINE OF MOTURIDIA**

24.00.01 – History and source studies of Islam

**ABSTRACT OF DISSERTATION OF THE DOCTOR OF PHILOSOPHY (PhD)
ON ISLAMIC STUDIES SCIENCES**

TASHKENT – 2021

The subject of the dissertation of the Doctor of Philosophy (PhD) in Islamic studies is registered in the Higher Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan No. B2020.2.PhD/IsI35.

The dissertation has been carried out at the international Islamic academy of Uzbekistan. The dissertation abstract in three languages (Uzbek, English and Russian (resume)) is available at the Scientific Council web site (www.ian.uz) and Ziyonet information portal (www.ziyonet.uz).

Scientific adviser:	Okilov Saidmuxtar Saydakbarovich PhD on historical sciences, docent
Official opponents:	Muxamedov Nematullo Asatullaevich Doctor of historical sciences, docent Ziyodov Shovosil Yunusovich PhD on historical sciences, docent
Leading organization:	Abu Rayhan Beruni Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan

The defense of the dissertation will be held on November 30⁰⁰ 2021 at 10⁰⁰ online/offline meetings of the Academic Council under the No. DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 for awarding academic degrees at the International Islamic Academy of Uzbekistan (Address: 100011, Tashkent, Kadiri street, 11. Telephone: (99871)244-00-56); fax: (99871) 244-00-65; e-mail: info@ian.uz)

The dissertation is available at the information Resource Center of the International Islamic Academy of Uzbekistan. (Registered number 81). (Address: 11, Abdulla Kadiri street, Tashkent 100011. Telephone: (99871) 244-00-56; fax: (99871) 244-00-65; e-mail: info@ian.uz)

The dissertation abstract is distributed on 10 - November of 2021.

(Protocol registered No. 4 on 2 - November of 2021)

D.R. Maxsudov
Chairman of the Scientific
Council for awarding scientific
degrees, Doctor of Historical
Sciences, Docent

S.A. Rustamiy
Secretary of Scientific for
awarding scientific of degrees,
Doctor of Philology Sciences,
Associate Professor

Z.M. Islamov
Chairman of Scientific Seminar
under the Scientific Council for
awarding scientific degrees,
Doctor of Philology, Professor

INTRODUCTION (Abstract of PhD dissertation)

Actuality and necessity of research. At a time when religious issues are relevant in the process of globalization, it is important to protect the younger generation from various ideological attacks of heresies and to prevent conflicts on religious issues by dissemination of the content of the sources which are related to the doctrine of *Moturidiya* (المدرسة الماتريدية). Nowadays, 90 percent of nearly 2 billion Muslims in the world are in *ahli sunnah wal-jama'ah*, and 50 percent are members of the *Moturidi* school. It remains to be important that the doctrine of *Moturidia*, which is the main creed of the people of Central Asia that has been the ideological basis against various currents and categories for more than a thousand years. The scientific heritage of the scholars of Movarounnahr remains important, which is considered to be the homeland of *Moturidism*.

Many research centers around the world are conducting survey on the emergence of the doctrine of *Moturidi*, its history, stages of development, philosophical views, the theory of knowledge and their role in the life of Muslims. In the XI-XII centuries, special attention is paid to the study of the scientific heritage of eminent scholars who have made a significant contribution to the development of the doctrine of *Moturidia*. It was during this period that the scholar Abu Shakur al-Kashi's work, "at-Tamhid fi bayani-t-tawhid" (The Guide to the Statement of Tawheed)¹, was used as a textbook in *Aqoid* subject in the madrasas of the Ottoman Empire, Movarounnahr, and Khurasan. There would be an opportunity to explore the source that developed the doctrine of *moturidism*.

As a result of religious reforms in Uzbekistan, a lot of measures have been taken in recent years to study the sources of Islamic study, in particular the teachings of *Moturidi* and to show the role of this teaching in the religious and social life of Muslims. The Imam *Moturidi* International Research Center was established to study the contribution of *Moturidi* scholars to the development of theology, to educate the younger generation in the spirit of the pure values of Islam such as interethnic and interreligious tolerance, mutual respect, peace and harmony. In this regard, it is important to put into circulation the work of Abu Shakur Keshi which was entitled as "Tamhid", one of the representatives of the doctrine of *Moturidia* and to argue that it is an important source in the development of the doctrine of *Moturidia*.

This dissertation serves to a certain extent in the implementation of the tasks in the decrees PF-4947 of the President of the Republic of Uzbekistan dated on February 7, 2017 "About Action Strategy of further development of the Republic of Uzbekistan", PQ-2995 from May 24, 2017 "On measures to further improve the system of preservation, research and promotion of ancient written sources" PF-5416 from April 16, 2018 "On measures to radically improve the activities of the religious and enlightenment sphere", Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan dated August 11, 2020, № PQ-4802 "On measures to establish the Imam *Moturidi* International Research Centre".

¹ Hereafter abbreviated as "Tamhid".

Compliance of research with the main priorities in the field of science and technology development in the Republic. The dissertation has been carried out following the No. I primary directions of the development of science and technologies in the Republic: "Formation of a system of innovative ideas in the social, legal, economic, cultural, spiritual and educational development of an information society and a democratic state and ways of their implementation".

Level of study of the problem. There is a great deal of attention paid by Eastern and Western scholars to the scientific study of sources on the doctrine of *moturidiya*, including religious and doctrinal issues. Sources and literature on the scientific activity of Abu Shakur Keshi and the work "Tamhid" can be divided into the following 4 groups:

the first group includes works and researches with a brief account of the personality of Abu Shakur Keshi and his work "Tamhid". In particular, the works and scientific works of A.Muminov, K.Jillot, Mukhlis Abdullah, O.Madelung, S.Kutlu, Haji Khalifa, Sheikh Abdulaziz Mansur, U.Kilavuz. In their research, they gave general information about the existence and creation of Abu Shakur Keshi in the second half of the V/XI century and the writing of "Tamhid" in the field of *Moturidiya*²;

the second group includes the research of source scholars, who provided information about the manuscripts and lithographs of the work "Tamhid" in foreign and domestic libraries. In particular, the research of K.Brockelman, U.Rudolf, U.Kilavuz and S.Akilov provides basic information about the manuscripts and lithographs of the work, which are stored in various collections and libraries around the world³;

the third group includes scientific articles and research that provide a general analysis of Abu Shakur Keshi's doctrinal views in Tamhid. For example, scholars such as Ibn Abidin, Sayyid Ali Miloni, Imam Rabbani, Imam Yusuf ibn Umar Qoduri, Nuriddin Ali Qari, Salih Chift, Sayyid Ali Miloni, Hasan ibn Muhammad Attar used the views of Abu Shakur Keshi directly in their commentary on ideological issues⁴. Karadash, M.Aykach, M.Nebati, U.Sadiker, Sh.N.Ahiska in

² Muminov A. Rol i mesto xanafitskix 'ulamā' v jizni gorodov Tsentral nogo Maverannaxra (II-VII/VIII-XIII vv.): Diss. ... dokt. ist. nauk. – Tashkent: TIU, 2003. – S. 59; Gilliot S. La théologie musulmane en Asie centrale et au Khorasan. Author. Reviewed work(s): – BRILL Source: Arabica, 2002. pp. 135-203; Muxlis Abdulloh. Kitob at-tamhid fi bayon at-tavhid // Majallatu majma'i-l-ilmiy al-arabiy. 22/1-2. – Damashq: Doru-l-mashriq, 1947. – B. 65-68; Madelung W. Abul Mu'in al-Nasafi and Ash'ari Theology // Studies in Honour of Clifford Edmund Bosworth. Vol. II: The Sultan's Turret: Studies in Persian and Turkish Culture / Edited by Carole Hillenbrand. – Leiden, Boston: Brill, 2000. – R. 319; Kutlu S. Timur dönemi ve sonrasi kelimî edebiyatin Türkistan sahasi kaynaklari. // Ankara üniversitesi ilahiyat fakültesi. – S. 1-10; Hoji Xalifa. Kashfu-z-zunun an asomi-l-kutub va-l-funun: – Bayrut: Doru-l-fikr, 1998. – J. II. – B. 3640; Abdulaziz Mansur. Aqid matnlari. – Toshkent: Toshkent islom universiteti nashriyot-matbaa birlashmasi, 2006. – B. 10; Yusuf Sevki Yavuz. Ebû Şekûr es-Sâlimî. TDV İA. I. – İstanbul: 2016. – S. 372–375.

³ Brockelmann C. Geschichte der arabischen Litteratur: – Weimar-Berlin, 1898. – V. I. – S. 744; Ul rix R. Al-Moturidiy va Samarqand sunniylik ilohiyati. – Toshkent: Imom al-Buxoriy xalqaro jamg'armasi, 2001. – B. 123-128; Ulvi Murat Kilavuz. Yeni Bir Neşri Vesilesiyle Ebû Şekûr es-Sâlimî'nin et-Temhîd'ine Dair Notlar. İslâm Araştırmaları Dergisi, 38 (2017): – S. 245-255; Oqilov S. Abul-Muin an-Nasafiy ilmiy merosi va moturidiya ta'limoti / Monografiya. – Toshkent: Fan, 2008. – B. 66-67.

⁴ Ibn Obidin Muhammad ibn Umar. Raddu-l-muhtor ala durri-l-muxtor. – Bayrut: Doru-l-fikr, 1992. – J. IV. – B. 199, 242-243; Al-Miloniy as-Sayyid Ali. Nafahot al-azhar. – Bayrut: Doru-l-fikr, 2008. – J. XVII. – B. 208; Imom Rabboniy. Al-Maktubot. – Bayrut: Doru-l-kutubi-l-ilmiya, 2015. – J. I. – B. 230; Imom Yusuf ibn Umar ibn Yusuf

their articles and researches tried to study the views of the scholar on certain ideological topics⁵;

the fourth group includes the work of Umar Turkmen, a Turkish researcher who directly involved Abu Shakur Keshi's "Tamhid" in his dissertation. In 2002, Umar Turkmen wrote his doctoral dissertation at the Institute of Social Sciences at Harran University in Turkey under the supervision of Dr. Bekir Topologlu on "Research, editing and analysis of Muhammad al-Keshi's "Kitab at-tamhid fi bayani-t-tawhid"⁶. This dissertation is a critical text based on three manuscripts of "Tamhid" kept in the Suleymaniye Library in Turkey, and no manuscripts or lithographs from countries other than Turkey were used in compiling this critical text. The main purpose of the dissertation is to prepare only a scientific-critical text, the research part of which is 5 pages. It does not comment on the role of "Tamhid" in the development of theology, in particular, the doctrine of *moturidiya*.

In general, the period of Abu Shakur Keshi's life, his teachers and the role of Tamhid in the development of the doctrine of Moturidia have not been studied by local and foreign researchers as a special object of study.

Relevance of the research with the scientific-research plans of the higher education institution in which the dissertation was carried out. The dissertation was carried out in accordance within the framework of the Scientific project A-1-051 – "Formation of a healthy faith in the younger generation on the basis of a systematic analysis of the problems of Islamic studies, primary sources and religious and enlightenment heritage of our ancestors" implemented at the International Islamic Academy of Uzbekistan.

The purpose of the research is to reveal the role of Abu Shakur Salimi Keshi's book "Tamhid" in the development of the doctrine of *Moturidi*.

Tasks of the research:

to identify the factors influencing the development of the doctrine of *Moturidia* as a result of changes in the religious and political processes in Movarounnahr in the XI-XII centuries and the works written in this direction;

to disclose methodological bases and approaches in research on the scientific heritage of Abu Shakur Keshi;

Koduriy. Jomeu-l-muzmarot va-l-mushkilot fi sharhi muxtasari-l-Imom al-Koduriy. – Bayrut: Doru-l-kutubi-l-ilmiya, 2018. – J. V. – B. 160-164; Nuriddin Ali Qoriy ibn Sulton Muhammad. Sharhu-l-fiql-akbar. – Damashq: Doru-nafois, 2009. – B. 155; Salih Çift. Modern Anlamda İlk "Bektaşilik Kitabı" Olarak Mir'âtü'l-mekâsîd ve Kaynakları. // Uludağ üniversitesi İlahiyat fakültesi dergisi. Cilt: 15, Sayı: 1, 2006. – S. 187-212; Hasan ibn Muhammad Attor. Hoshiyatu-l-Attor ala sharhi-l-Jalol al-Mahalliy ala jam'i-l-javome'. – Bayrut: Doru-l-kutubi-l-ilmiya, 2012. – J. II. – B. 173.

⁵ Karadaş C. İslam düşüncesinde ahiret hayatı. // Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. – S. 31-34; Mehmet Ü. Semerkand Bölgesi Hanefi-Maturidi Kelamcılarının Hilafet Nazariyesi: Ebu Şekur es-Salimi Örneği, Orta Asya Âlimlerinin İslam Medeniyetine Katkısı – Uluslararası Sempozyum. Bıřkek: 2018. – S. 123-134; Aykac V. Ebü Şekür Es-Sâlimî'nin İmana Dair Bazı Görüşleri // Trabzon İlahiyat Dergisi. 2019/12/30; Mahmut Nebai. Mâtürîdîlik'te kur'an ve sünnet'in belirleyiciliđi: bilgi, mucize ve kabir azabi örnekleri // İstanbul üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü temel islâm bilimleri anabilim dali doktora tezi. – İstanbul: 2019. – S. 177-189; Sadiker Ö. Hanefi-mâtürîdî gelenekte bid'at mezhepler ve islâm dışı dinler: Ebü Şekür Es-Sâlimî örneđi. Turkish Studies - Social Sciences · January 2019. – S. 2432-2448; Şule Nur Ahiska. Fatih Sultan Mehmet vakif üniversitesi lisansüstü eğitim enstitüsü temel islam bilimleri anabilim dali temel islam bilimleri programı yüksek lisans tezi: Mâtürîdî'nin et-Tevhîd adli eseriyle Sâlimî'nin et-Temhîd adli eserinin mukayesesi ilâhiyyat babı, – İstanbul: 2019. – 119 s.

⁶ Ömer Türkmen. Muhammed el-Kıřşı'nın Kitâbü't-Temhîd fi beyâni't-tevhîd Adlı Eserinin Tahkîk, Tahric ve Tahlili, Doktora Tezi, Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002. – 298 s.

to cover the factors that influenced the formation of the scientist as an independent scientist through the study of his life, scientific activity, travels, teachers and the scientific environment in which he lived;

to create a critical text of the work on the basis of manuscripts and lithographs of "Tamhid" and classification of doctrinal issues related to the doctrine of *Moturidiya*;

to determine the scholar's method of disclosing doctrinal topics;

to explain the interpretation of the doctrinal issues in the book "Tamhid";

to clarify the essence of the concepts of "*faith*" (iman) and "*takfir*";

to develop proposals and recommendations on the role of the work in combating the ideas of today's heresies and protecting the younger generation from their ideological attacks.

The object of the research is the role of the legacy of Abu Shakur Keshi in the development of the doctrine of *Moturidi*.

The subject of the research views on the doctrine of *Moturidiya* in "Tamhid", maturidi scholars' arguments and refutations of heresies.

Research methods. The dissertation uses a complex approach, research methods such as dialectical, historical, logical, analysis, synthesis and comparative analysis of scientific knowledge.

The scientific novelty of the research is that:

among the books on doctrinal issues written in the XI-XII centuries, it was revealed that the language of "Tamhid" was simple and light in style, so it played an important role in the popular dissemination of the foundations of the doctrine of *Moturidiya* to the general public;

on the basis of eight manuscripts and two lithographs of the work "Tamhid" kept in the libraries of Uzbekistan and Turkey, for the first time a critical text in Arabic was created and published with an annotated translation into Uzbek;

Abu Shakur al-Kashi for the first time classified the hadiths (حديث الأحاد) into three parts on the subject of *aqeedah*, the second type of *ahad*-hadith has been proven to apply hadiths in the science of kalam;

the author's view on dividing five types of misconceptions in matters of belief, each of which proves that the ruling is different, has been proven to be the most acceptable approach by the majority of *ahl sunnah wal-jama'ah* scholars.

The practical result of the research:

manuscripts and lithographs of Abu Shakur Keshi's work "Tamhid" kept in local and foreign funds were identified, on the basis of which a full critical text of the work was created and an annotated translation into Uzbek was published;

the "Tamhid" was written at the request of the scholar's students and relatives to refute the misguided currents of the doctrine of *Moturidia* in a simple and easy way, based on the monograph "Abu Shakur Salimi Keshi and his scientific legacy";

according to the manuscript of Fazlullah Muhammad ibn Ayyub Majivi (d. 666/1268) in the manuscript of "al-Fatawa as-Sufiya fi tariqi-l-ilhomiya", it has been established that Abu Shakur Keshi wrote a work entitled "Kitabu-l-Me'raj";

it has been revealed that the use of "Tamhid" in the interpretation of doctrinal topics to date and its issues serve to form ideological immunity against modern fanatical currents.

Reliability of the research results: there are in the Manuscripts Fund of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan manuscripts of called "Tamhid" under inventor No. 2638, 8736, 4604, 8160, 2418, 524, 525, 2167, and in the Suleymaniye Library of Turkey, 1153 in the Martyr Ali Poshsho Library, Rogib Posh The manuscripts kept in the library under inventory numbers 726 are explained by the use of lithographs of the work published in 1326/1908 in Samarkand "Demuruf" and in 1309/1891 in Delhi "Foruqiy" and the results of research were put into practice.

The scientific and practical importance of the research results: The materials and conclusions of the scientific analysis of the dissertation cover the basics of Islamic history of Uzbekistan, the history of *aqeedah*, the development of kalam in Movarounnahr, the International Islamic Academy of Uzbekistan, higher and secondary special Islamic schools, Abu Mu'in al-Nasafi School of *aqeedah* and It can be used in the teaching of such subjects as "Aqoid" and "Moturidiya doctrine and modern doctrinal views" in the schools of theology in Samarkand.

The practical significance of the results of the dissertation is explained by the publication of various pamphlets, books on Abu Shakur Keshi and the formation of ideological immunity against modern fanatics through the evidence in the work "Tamhid".

Implementation of the research results. On the basis of the scientific results obtained on Abu Shakur Keshi's role of the work "Tamhid" in the development of the doctrine of Moturidi there were achieved the following:

among the books on doctrinal issues written in the XI-XII centuries, it was revealed that the language of "Tamhid" was simple and light in style, so it played an important role in the popular dissemination of the foundations of the doctrine of *Moturidiya* to the general public scientific findings were used in the preparation of the monograph "Moturidi School of Theology in Movarounnahr", published on a bespoke basis (Reference of the Imam Bukhari International Research Centre under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan No. 02/260 of June 25, 2021). As a result, it has served to prevent the indulgence of ideas of ignorance and ignorance among young people studying in higher education institutions, as well as to respect national and religious values;

on the basis of eight manuscripts and two lithographs of the work "Tamhid" kept in the libraries of Uzbekistan and Turkey, for the first time a critical text in Arabic was created and published with an annotated translation into Uzbek scientific findings were used in the preparation of Abu Shakur Keshi's book "Tamhid fi bayan at-tawhid" (Reference of the Muslim Board of Uzbekistan No. 2048 of June 25, 2021). As a result, it gave young people the opportunity to get acquainted with the basics of traditional religious education, a new work on the doctrine of *Moturidiya*, and to form in them the right religious worldview;

Abu Shakur al-Kashi for the first time classified the hadiths (حديث الأحاد) into three parts on the subject of *aqeedah*, the second type of *ahad*-hadith has been

proven to apply hadiths in the science of kalam scientific findings were used on the preparation of the published monograph "Abu Shakur Salimi Keshi and his scientific legacy" (Reference of the Committee on Religious Affairs under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan June 28, 2021, No 02-03/4135). As a result, the information presented in this book served to disprove the citizens against the alien ideas of modern trends;

the author's view on dividing five types of misconceptions in matters of belief, each of which proves that the ruling is different, has been proven to be the most acceptable approach by the majority of *ahl sunnah wal-jama'ah* scholars scientific findings were used in the preparation of the script of the program "Great Country Scholars", program of the "History of Uzbekistan" TV channel (Reference of the National Television and Radio Company of Uzbekistan No. 02-10-1012 of June 16, 2021). As a result, citizens became acquainted with new scientific information about the scientific heritage of their ancestors, increased their historical knowledge and strengthened their sense of national pride.

The approbation of the research results. The results of this research have been discussed at 3 international and 8 national scientific conferences.

Publication of the research results. 23 scientific works on the research topic, including 10 articles in scientific publications recommended for publication of the main scientific results of doctoral dissertations of the Higher Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan, including 2 in foreign journals.

The structure and the scope of the dissertation. The dissertation consists of the parts such as an introduction, three chapters, conclusion, references, and appendices. The volume of the dissertation is 137 pages.

THE MAIN CONTENT OF THE DISSERTATION

In the **introductory part**, based on the relevance of the topic, the goals and objectives of the research, the object and subject of study are defined. The relevance of the research to the priorities of science and technology, the scientific novelty and practical results of the work are described. Based on the reliability of the results obtained, their theoretical and practical significance is revealed. Information on the implementation of research results in practice, the results of the approbation of the work, published works and the structure of the dissertation.

The first chapter of the dissertation, entitled "**Theoretical foundations of the study of the development of Moturidiya in the XI-XII centuries**". This chapter describes the impact of religious and political processes in Movarounnahr in the XI-XII centuries on the development of *Moturidiya* and the methodological basis of Abu Shakur Keshi.

The first paragraph of the chapter, entitled "*The influence of religious and political processes in Movarounnahr in the XI-XII centuries on the development of Moturidian teachings*" that provides information about the Karakhanids who ruled in the region, establishing cordial relations with Muslim scholars and supporting them. In religious life, Islam rose to the level of state ideology, and for the stability and ideological unity of power, the rulers of the Karakhanids sought to maintain

friendly relations with the scholars. Due to this, the attention to imams, sayyids, sheikhs and *sadrs* increased and their prestige increased. During this period, waqf lands belonging to believers and religious institutions in Movarounnahr also expanded considerably. This indicates that the role of Muslim scholars in religious and political life was high.

Abul Yusr Muhammad Pazdavi (421-493 / 1030-1100), Fakhrulislam Pazdavi (d. 482/1089) and Abul Muin Nasafi (437-508 / 1046-1114), Najmiddin Abu Hafs Nasafi (d. 537), who grew up in the Nasaf oasis. The migration of famous scholars such as / 1143) to Samarkand, the capital of the Western Karakhanid state, significantly changed the development of the Hanafi school and the doctrine of Moturidia. They fought valiantly against the various sects and sects of the time, as well as against the activities of the Shafi'i Ash'aris against the teachings of the Hanafis⁷.

During Abu Shakur Keshi's tenure, the fierce struggles and political processes between the Karakhanids and the Seljuks in Mawarounnahr led to a mutual scientific rivalry between the two schools of jurisprudence – the Hanafi and the Shafi'i scholars. Among the Hanafi scholars, Abu Shakur Keshi supported the views of Imam Moturidi. The Shafi'i scholars, on the other hand, tried to spread the teachings of Abul Hasan al-Ash'ari, which were not yet widespread in the region. The activities of the Shafi'i scholars in Movarounnahr were directly related to the position of the Seljuks in this country.

Amir Abulfazl, the governor of Sistan, who came to Samarkand with the Seljuk ruler Sultan Sanjar in 535/1141, at a meeting with the city's scholars, judges and sheikhs, asked them to write a treatise on the beliefs of the ahli sunnah wal-jama'ah. The scholars who attended the meeting agreed to this and unanimously agreed that Imam Abu Hafs Nasafi was worthy of writing this treatise. The scribes agreed to approve the pamphlet when it was ready. Amir Abulfazl said he would take this treatise, which was based on the Union of Ulema, to his country and punish anyone who spoke against its doctrinal views⁸. This situation showed that in the 12th century, the writing of doctrinal issues, in particular treatises on the doctrine of moturidia, was a state-level issue.

In the XI-XII centuries were written in Movarounnahr books that reflecting views of the teachings of Moturidi such "Usulu-d-din", "Tafsiratu-l-adilla", "at-Tamhid li qawoidi-t-tawhid", "Bahru-l-kalom", "Lubabu-l-kalom", "Kitabu-l-misdoq", "al-Qasidatu-l-lomiya fi-t-tawhid", "al-Munozarot", "Kitabu-l-bidoya mina-l-Kifoya fi- l-hidoya fi usuli-d-din", "al-Kifoya fi-l-hidoya", "Aqidatu-s-sobuniy", "al-Mughniy fi usuli-d-din", "al-Muntaqo min ravzati-l -mutakallimin", and "Usulu-t-tawhid".

The second paragraph named "*Methodological bases of studying the scientific heritage of Abu Shakur Keshi*" that analyzes four sources and literature: the first – classical sources and literature in modern Arabic, the second – research and

⁷ Oqilov S. Abul-l-Muin an-Nasafiy ilmiy merosi va moturidiya ta'limoti / Monografiya. – Toshkent: Muharrir, 2008. – B. 65-66.

⁸ Umar Jo'yo Muhammad. Nusxai forsiyi "Aqoidi Nasafiy" yo bayoni e'tiqodi ahli sunnat va jamoat dar muqoyasa va muqobala bo nusxai arabiyi "al-Aqoid an-Nasafiy". – Tehron: Bayyinot, 2021. – B. 6.

scientific articles of Turkish scholars, the third – research of European scholars, and the fourth – Uzbek scholars scientific works. The study of the scientific heritage of the scientist has been carried out with different approaches in different periods and regions.

Fazlullah Muhammad ibn Ayyub Majivi (d. 666/1268) was one of the first scholars to give information about Abu Shakur Keshi's "Kitabu-l-Me'raj", and he gives detailed information about the structure and chapters of this work⁹.

Imam Rabbani (971-1033/1564-1624) in his book "al-Maktubat" (Letters) discusses the subject of the Umayyad Caliph Muawiya and Nuriddin Mulla Ali Qari (d. 1014/1606) in his book Sharh al-Fiqhi al-Akbar the fact that Abu Shakur al-Kashi quoted from "Tamhid" on the issue of not disbelieving in a major sin indicates that it is an important source for the teachings of Moturidi.

Hasan ibn Muhammad Attar, a Shafi'i scholar (1180-1250/1766-1835) accepted Abu Shakur Keshi's views on matters of belief, such as whether or not to do so, as the most acceptable approach in the eyes of the ahli sunnah wal-jama'ah. It should be noted that the views of the scholar on the issue of takfir were also accepted by the scholars of other sects.

European orientalists have focused on the role of Abu Shakur Keshi's "Tamhid" in the development of theology. In particular, Western orientalists such as K.Brockelman, K.Jillot, W.Rudolf and A.Brodersen have tried to show the role of Abu Shakur Keshi in the development of Moturidism, and "Tamhid" is the second major work of Imam Moturidi from "Kitabu-t-Tawhid" that recognized as a source¹⁰. The methods of these orientalists, who studied the scientific heritage of Abu Shakur Keshi, are unique in that most of their scientific works used the historical-comparative method and tried to take an objective approach at the academic level. They sought to adequately assess the scholar's scientific heritage and to show his place in the development of the doctrine of moturidia.

Contemporary Turkish scientists have carried out effective scientific work to study the scientific heritage of the scientist. Modern Turkish researchers S.Kutlu, Y.Sh.Klauz, U.M.Kilavuz, J.Karadash, U.Mehmet, M.Aykach, M.Nebati, U.Sadiker, Sh.N.Ahiska in the study of the scientific heritage of Abu Shakur Keshi logical, based on comparative analysis. Most Turkish researchers are based on the historical approach to the study of the scholar's scientific heritage and its role in the development of the doctrine of *Moturidia*.

The scientific heritage of Abu Shakur has been studied by Uzbek scholars and researchers. In particular, the introductory part of the book "Aqid risolalari" (doctrine treatises) by Sheikh Abdulaziz Mansur provides information about the book "Tamhid", by Abu Shakur Keshi on the doctrine of Moturidiya, its manuscripts

⁹ Fazlulloh Muhammad ibn Ayyub Mojiviy. al-Fatovo as-sufiya fi tariqi-l-bahoiya. – Istanbul: Muftiylik kutubxonasi. – Qo'lyozma №: 340. 297/511: – V. 11a, 20a.

¹⁰ Brockelmann C. Geschichte der arabischen Litteratur: – Weimar-Berlin, 1898. – Ж. I. – S. 744.; Gilliot C. La théologie musulmane en Asie centrale et au Khorasan Author. Reviewed work(s): Source: Arabica, T. 49, Fasc. 2 (Apr., 2002), pp. 160-161; Brodersen A. Zwischen Mâtürîdiya Und Aş'arîya Abû Şakûr as-Sâlimî Und Sein Tamhîd fî Bayân al-Tavhîd. - Gorgias Press LLC, 2018.

and lithographs have survived to this day¹¹. In the researches of A.Muminov and S.Akilov the period of Abu Shakur Keshi's life and the use of the work "Tamhid" as a textbook in religious schools were mentioned¹². As a result of the above research, it became clear that no comprehensive study has been conducted to reveal the role of "Tamhid" in the development of the doctrine of moturidiya.

The second chapter of the dissertation, entitled "**Reflection of the teachings of Moturidiya in the work of Abu Shakur Keshi**" "Tamhid" discusses the factors that influenced the formation of Abu Shakur Keshi as an absolute scholar, the classification of doctrinal issues in "Tamhid", the author's style and sources of coverage.

The first paragraph of the chapter "*Abu Shakur Keshi as an eminent scholar Manuscripts and lithographs of the work "Tamhid"*", based on biographical sources, clarify the full name of the scientist. According to him, the full name of the scholar is Abu Shakur Muhammad ibn Abdullah as-Sa'id ibn Shu'ayb al-Kashi al-Salimi al-Hanafi al-Kashfi.

Abu Shakur was born in the Kesh valley in the first half of the V/XI century. In fact, the author himself states in his work "Tamhid" that in 470/1077 AH, Shaykh al-Islam Imam Zahid Abu Bakr Muhammad ibn Hamza ibn Muhammad Khatib learned from Samarkandi (d. 491/1098) and reached the level of faqih in his presence¹³. The author mentions that in 460/1068 he studied in Samarkand with this teacher on "Kitabu-s-sariqa" (Book of Theft) and other jurisprudential topics. This information indicates that the scholar was a mature scholar in sciences other than theology. Indeed, according to Islamic tradition, it is necessary for a person to master many sciences in order to reach the level of faqih.

It is noted that the courtyard of Abu Shakur Keshi's teacher, Khatib Abu Bakr Muhammad Samarkandi, served as a madrasa for students at that time. According to Najmiddin Umar al-Nasafi in "al-Qand", Abu Hafs 'Umar ibn Muhammad al-Asadabadi, one of the famous reciters, taught students the science of recitation and the science of hadith of Sheikh' Umar ibn Muhammad Kushan al-Asadabadi in 457/1065 in this courtyard¹⁴.

The second paragraph of the chapter "*Classification of doctrinal issues in "Tamhid"*" reveals the reasons for writing the work, its structure, the order of the topics in a logical sequence and the correct reflection in the chapters, the advantages of the books of theology written in his time in a short and concise way.

In the course of the research, were found five manuscripts of Abu Shakur Keshi's work "Tamhid" under inventory numbers 2638, 8736, 4604, 8160, 2418 and 11455 and 1908 published in Samarkand printing house "Demurf" in 1908 in the main fund of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni of the

¹¹ Shayx Abdulaziz Mansur. Aqoid matnlari. – Toshkent: Toshkent islom universiteti nashriyot-matbaa birlashmasi, 2006. – B.10.

¹² Muminova A. Rol i mesto xanafitskix 'ulamā' v jizni gorodov Tsentral nogo Mavarannaxra (II-VII/VIII-XIII vv.): Diss. ... dokt. ist. nauk. – Tashkent: TIU, 2003. – S. 59.

¹³ Abu Shakur Muhammad ibn Abdussaid ibn Shuayb Solimiy Keshiy Makshifiy. At-Tamhid fi bayoni-t-tavhid. – Samarqand: Demuruf, 1908. – B. 393-394.

¹⁴ Abu Hafs an-Nasafiy. Al-Qand fi zikri ulamoi Samarqand / Tahqiq: Nazar Muhammad al-Faryobiy. – Saudiya Arabistoni: Maktabatu-l-Kavsar, 1991. – B. 348.

Academy of Sciences Copies of lithographs published under the Forukiya printing house in Delhi in 1892 under inventory numbers 14,315 and manuscripts containing 524, 525 and 2167 inventory numbers in the Sulaymaniyah Library in Turkey have been found. The critical text of “Tamhid” is based on these eight manuscripts and two lithographs. The dissertation classifies doctrinal issues on the basis of this text. Along with the critical Arabic text, an annotated translation into Uzbek was made and published.

The classification of doctrinal issues in “Tamhid” with clarity and logical consistency shows the author's scientific potential and ability in the field of theology. As a source of classical theology, the work covers three main parts – theology, prophethood and sincerity. The play also focuses on the themes of mind and feeling. In addition to the main issues in the last chapters of the work, the scholar also touched upon the characteristics of the *ahli sunnah wal-jama'ah*, the denials of the members of the erring sect, and other religions¹⁵.

In addition to ideological issues, the play focuses on the currents of other religions, such as Christianity, Judaism, and paganism, and their religious views. This situation allowed students to get acquainted with the tenets of Islam, as well as the basic beliefs of other religions.

The third paragraph of the chapter, entitled "*The scholar's method of covering doctrinal topics*" reveals that the author used light and simple sentences in writing the work. Usually, works on theology are written in a difficult and complex style. In some cases, a lot of emphasis is placed on logical rules. This method prevents students from mastering doctrinal topics in an easy way.

In many places in the work, the author raises a question about the creed, mentions the views of various sects and currents in this regard, and responds as a representative of the *ahli sunnah wal-jama'ah*. For example, a wise person raises the following question about knowing the Creator (Khaliq): "What is the ruling if a person is born on a distant mountain or a deserted island, grows up without seeing a wise man, and does not know any religion, does not require proof to know the Creator, and does not act wisely and insanely except for his own good?" The author answers this question from the point of view of the doctrine of Moturidia, that a person in this state would apologize for knowing the Creator. For his part, he insisted that he would not apologize if he practiced polytheism or a false religion. Typically, the question-and-answer style is one of the factors that help students master the topic well.

In the play, the author discusses his discussions with various misguided sects on ideological issues. Indeed, the ideas and arguments presented through debate have a strong impact on those who study the science of the creed.

Abu Shakur al-Kashi narrated the verses of the Qur'an, the hadiths of the Prophet (peace and blessings of Allaah be upon him), the words of the Companions, the followers and the followers of the followers, and Abu Hanefa, Abu Yusuf, Muhammad ibn Hasan, Malik ibn Anas, Muhammad ibn Idris al-Shafi'i. based on narrations narrated on religious subjects from famous scholars such as the verses of

¹⁵ Abu Shakur Keshiy. Tamhid. – B. 276-385.

the Qur'an and the hadiths are cited as primary evidence, and then the words of the Companions, the followers, and the followers on the issues of belief are also taken as additional evidence.

In writing "Tamhid", the author uses Abu Hanifa's "al-Fiqh al-Akbar", "al-Wasiyat", Muhammad ibn Hasan's "al-Jame' al-kabir", and Abu Mute' Balkhi's "Kitabu-l-alim wa-l-mutaallim". Also Uses authoritative sources such as Imam Moturidi's "Kitabu-t-tawhid" and "Ta'wilot ahli sunna wal-jama'a". Abu Shakur Keshi's style of interpreting Qur'anic verses and interpreting the meanings of the hadiths on ideological topics in "Tamhid" shows that he was a mature scholar in the science of tafsir and hadith.

The author used the works of Abul Hasan al-Ash'ari's "Maqalat al-Islamiyyin", "Kitabu-l-luma", Baqilani's "al-Insaf fi tooli-l-khilaf", and Imam al-Haramain Juwayni's "al-Irshad" in commenting on the beliefs of the Ash'arite teachings. In expressing the religious views of the Mu'tazilites, he referred to the works of Qazi Abdujabbor, the leader of the sect in the V/X century, "Sharhu usuli-l-khamsa" and "Mutashabihu-l-Qur'an".

The last chapter of the dissertation, entitled "**The role of "Tamhid" in the solution of modern doctrinal issues**", deals with the interpretation of the doctrinal issues in "Tamhid", the analysis of the concepts of "faith" and "takfir", the role of the work in combating heresies.

The first paragraph of chapter entitled "*Interpretation of the evidence of doctrinal issues in the book of "Tamhid"*" shows that according to the teachings of Moturidi, that the means of producing knowledge in man are the organs of healthy senses, the true message and the mind. It has been pointed out that the five healthy sense organs are the means by which a person acquires certain sciences¹⁶.

There are two types of true message – the miraculously supported message of the Prophet and the consensual message revealed by mental and logical evidence that it is a means of generating knowledge¹⁷. As a result of the denial of the hadith by the erring sects, the main errors in doctrinal matters, such as "the torment of the grave", "the gathering of people", "the deeds of the slaves are weighed on the scales", and "the bridge of sirat" have been revealed.

One of the most important topics in theology is how man came to know his Creator. The sects of Islam have three main views on this issue. The first is the view of the Mu'tazilites, who believe that reason requires its owner to know his Creator and believe in Him. According to Abul Hasan al-Ash'ari, the founder of the Ash'arite school of thought, it is obligatory to hear the Shari'ah evidence that is familiar to the Creator. He says the mind has no place in this. According to the teachings of Moturidiya, Allah is known through the intellect. Indeed, the intellect is a means of contemplating and taking evidence from all the signs that indicate the existence of God, such as the earth, the sky, the trees, the water, the air, and the wind, which are

¹⁶ Abu Shakur Keshiy. Tamhid. – B. 46.

¹⁷ Alloma Muhammad Abdulaziz Farhoriy. An-Nibros sharhu sharhi-l-aqid an-nasafiya. – Karachi: Al-Bushro, 2015. – B. 84-102.

created with a definite measure. By meditating on the creatures, a certain knowledge of the Creator is formed.

In the doctrine of Moturidia, it has been proved by means of metaphorical and mental evidence that the mind is a means of knowing the Creator. It is based on being responsible for the actions and words of people because they are given reason. The dissertation is based on the acceptance of only solid evidence as evidence in doctrinal matters. Abu Shakur Keshi proved that the meaning of clear verses, consensus hadiths and the consensus of the ummah is a solid proof.

The scholar has put an end to the differences between the sects as to the hadiths being a document in matters of doctrine. Ahad hadith divided into three parts, one of which stated the degree and ruling. The first is the *ahadith*, which is accepted by all Muslims unanimously, and the second is the *ahadith*, which is accepted by the majority, and the third is the *ahadith*, which is accepted by only a few. Of these, the first and second types of hadiths are being a document in matters of doctrine that illustrated on the basis of examples.

The second paragraph of the chapter entitled "Analysis of the concepts of "iman" and "takfir"" states that disputes and debates among Muslims over the issue of faith date back to the early days of Islam. It has been shown that in the past, some sects and sects have been arguing over "faith" and "takfir" due to a lack of understanding of the true nature of Islam. In this regard, some sects have exaggerated and disbelieved Muslims for a trivial reason and considered their blood and wealth to be lawful, while others have completely ignored it and considered those who believe in any superstition to be excused.

Abu Shakur Keshi noted that in the teachings of Moturidia, there is no difference between the concepts of "faith", "Islam", "Tawhed" and "ma'rifat" in their essence, but only in lexical terms.

The author has proved that both types of faith – obscure and detailed forms – are also important in the doctrine of Moturidia. Comprehensive faith is believing in Allah and all that He says in the sense that He wills, and believing in the Messenger of Allah (peace and blessings of Allaah be upon him) and in the hadiths that the Prophet (peace and blessings of Allaah be upon him) said. Detailed faith is defined as the expression, knowledge, belief, and belief of all the conditions of faith¹⁸.

Abu Shakur Keshi quoted the views of sects and sects on the pillars and conditions of faith, and refuted them on the basis of the doctrine of Moturidiyyah. The author uses intellectual and figurative evidence to show that practice is not a part of faith in the doctrine of moturidiya. He emphasized that the doctrinal issues that are obligatory for believers according to the ahli sunnah wal-jamaa'ah are fixed by means of "nass," that is clear verses, consensus hadiths, and the consensus of the ummah¹⁹.

Abu Shakur Kashi revealed on the basis of evidence the different views of the scholars regarding the disbelief of the representatives of the lost sect. The scholars have proved that the scholars have two different views on the error of belief, and

¹⁸ Abu Shakur Keshiy. Tamhid. – B. 276

¹⁹ Abu Shakur Keshiy. Tamhid. – B. 312.

that those who go astray according to the teachings of Moturidia are not disbelievers. The author emphasizes that the subject of "takfir" is a delicate matter in the science of aqedah, and argues that it is correct to use the name of a Muslim in relation to the people of the qibla in general.

The dissertation reveals that the word "kufr" in the Arabic dictionary means "denial of a blessing", "ingratitude", "ingratitude for a blessing", "concealment", "concealment". The words "disbelief" and "disbeliever" in the verses of the Qur'an and the hadiths do not appear in the opposite sense of faith in all places. In some places, it may even mean "wickedness," "unbelief," or "ingratitude."

The third paragraph of the chapter entitled "The role of the work in the struggle against the ideas of the stray currents" analyzes the beliefs of various heretical sects and sects in order to protect the beliefs of the ahli sunnah wal-jama'ah, and describes their denials as a representative of the doctrine of Moturidi. This activity shows that the scholar was fully aware of the ideological views of the sects and currents of that time.

The dissertation analyzes the views of the scholars on the division of the Islamic Ummah into seventy-three sects. Accordingly, the sects that went astray in Islam were originally divided into six sects – the Khawarij, the Rafizi, the Qadaris, the Jabaris, the Mushabbihas, and the Muattilas, each of which was divided into twelve sects. The original sources of Islam have revealed that a lack of understanding of the verses and hadiths of the Qur'an and ignorance are the main causes of misguidance in the creed.

In his book "Tamhid" Abu Shakur Keshi states that according to the scholars of ahli sunnah wal-jama'ah, it is permissible to argue with members of the lost sect, and that it is necessary to point out their mistakes in order to preserve the pure faith of Islam. The author proves his point in this regard with verses and hadiths and the words of the scholars.

The dissertation notes that today's misguided currents are elevating the claims and views of sects that operated in the past. It has been revealed that it would be effective to use the works of scholars such as Abu Hanifa, Imam Moturidi, and Abu Shakur Keshi to protect young people from the ideological attacks of heretical sects. It is said that it is appropriate to use the method and evidence used by Abu Shakur Keshi in the fight against the unfounded criticisms of modern movements such as ISIS, Hizb ut-Tahrir and the False Salafis against the foundations of the doctrine of Moturidi and in refuting them on a scientific basis.

CONCLUSIONS

The following main conclusions were drawn from the research and analysis carried out within the framework of the goals and objectives set out in the dissertation:

1. As a result of changes in religious and political processes in Movarounnahr in the XI-XII centuries, the migration of famous scholars such as Abul Yusr Muhammad Pazdavi, Fakhrulislam Ali Pazdavi and Abul Muin Nasafi, Najmiddin

Abu Hafs Nasafi, who grew up in the Nasaf oasis together with Abu Shakur Keshi, moved to the western Karakhanid state. and marked a significant positive change in the development of the doctrine of moturidia. The rulers of that time encouraged the scholars to write books and pamphlets covering the basics of the teachings of Moturidiya in order to unite the Islamic Ummah in the right faith. As a result of these propaganda and initiatives, many scientific works were written during this period. Abu Shakur Keshi's "Tamhid" and Abu Hafs al-Nasafi's "al-Aqeed al-Nasafiyya" were also among the necessary books to end the controversy of this period. It has been established that the "Tamhid" was written in accordance with the requirements and needs of the time, as stated in the Introduction.

2. Historical and comparative analysis in the study of the scientific heritage of Abu Shakur Keshi methods. Researchers have acknowledged that "Tamhid" is the second major source after Imam Moturidi's "Kitabu-t-Tawhid". They analyzed the scholar's scientific heritage and tried to show his role in the development of the doctrine of moturidiya. Turkish researchers such as S.Kutlu, U.Klauz, M.Kilavuz, J.Karadash, U.Mehmet, M.Aykach, M.Nebati, U.Sadiker, Sh.N.Ahiska in the study and analysis of the scholar's scientific heritage empirical and retrospective, that is, a historical approach to the subject, which is unconventional in the field of Islamic studies. Their research reveals that Abu Shakur Keshi's approach to scientific heritage is based on the demands of today's social development.

3. A great contribution to the development of the teachings of Moturidiya is the information about the teachers of the great scholar Abu Shakur Keshi, his educational and scientific trips to other countries, his works are systematically covered on the basis of primary sources. Based on copies of the scholar's works and other directly relevant sources, it was determined that Abu Shakur Keshi's full name was Abu Shakur Muhammad ibn Abdullah as-Sa'id ibn Shuayb al-Kashi al-Salimi al-Hanafi al-Kashfi. It was also noted that his teacher Abu Bakr Khatib Samarkandi had a great influence on the formation of the scholar as a great scholar and reached the level of jurisprudence.

4. In "Tamhid", ideological issues are classified into twelve chapters on the basis of logical sequence. The play is divided into chapters on doctrinal issues such as the means of knowledge in man, the existence, names and attributes of the Creator, prophecy, pillars and conditions of faith, offer and tolerance, religion and sharia, caliphate and imamate, *ahli sunnah wal-jama'ah*, and rejection of heresies. The author first cites the evidence of doctrinal issues and then reveals the *ahli sunnah wal-jama'ah*'s views on the existence of the Creator, His attributes and names with intellectual and narrative evidence. He also explained the topics of religion and *Shari'ah*, offer and tolerance in a simple style. It was then classified into important doctrinal issues such as prophecy, the pillars and conditions of faith.

5. Abu Shakur Keshi used a unique style in covering doctrinal topics. The scholar's use of simple and light sentences in the play served as an effective way of conveying the themes to the reader's mind. He raised questions on the subject of doctrine, mentioned the views of representatives of various sects and sects, debated with them, and answered on the basis of the views of the doctrine of Moturidia. He made extensive use of authentic hadiths along with verses from the Qur'an in proving

some doctrinal issues. The famous Companions took advantage of the views of the scholars who belonged to the Tabei and Tabaa Tabei sects. He covered doctrinal topics, quoting from the works of Imam Abu Hanifa, Imam Bukhari, Imam Moturidi and other scholars. During his scientific travels, the scholar's direct discussions with representatives of various sects on ideological issues further enhanced the scientific value and importance of "Tamhid".

6. In "Tamhid", the interpretation of the arguments of doctrinal issues is expressed in a unique way. Mental and figurative evidence are interpreted in a consistent manner. Emphasis is placed on the fact that the mind is a means of knowing the Creator. Contrary to Imam Abu Hasan al-Ash'ari's views on the mind, it has been revealed that the mind is a means of recognizing the Creator. It has been proven that the means of creating knowledge about something in man are the organs of healthy feeling, the true message, and the mind. It is emphasized that the conditions of faith are firm evidence - the meaning is fixed by clear verses, consensus hadith and consensus. The division of the hadith into three parts, the definition and degree of each, has put an end to the differences between the sects as to whether it is a document on matters of faith. It has been revealed that solid evidence in doctrinal matters should be taken as evidence.

7. In refuting the views of sects and sects on the concepts of "*faith*" and "*takfir*", Abu Shakur Keshi relied on the primary sources of the doctrine of Moturidia. According to the teachings of Moturidi, faith is different from deeds, and it is clearly and succinctly proved in "Tamhid". Abu Shakur has proved that the word "*kufir*" means "ungratefulness" and "apostasy". Representatives of the lost sect have elaborated on the controversial issues of faith and takfir. In his work, the author emphasizes that it is very dangerous to judge a person as a believer or an unbeliever, regardless of all his words, actions and intentions.

8. Abu Shakur Keshi stood firm in his path of faith, defended the doctrine of Moturidi from the opposition, and was always proud of the fact that he was also a Hanafi. Based on the confessions and opinions of modern researchers, it can be said that the scholar made a huge contribution to the development of the doctrine of *Moturidia*. Proposals and recommendations have been made that the views expressed in "Tamhid" against sects such as the *Mu'tazilites*, *Qadariyya*, and *Khawarij* can be used as a refutation of the beliefs of today's heretical sects and movements, such as ISIS, Hizb ut-Tahrir, and the False Salafis.

Based on the results and conclusions, the following suggestions and recommendations were developed:

1. It is necessary to add Abu Shakur Keshi's work "Tamhid" as an additional textbook on the subject "Aqeed" included in the curriculum of religious educational institutions under the Muslim Board of Uzbekistan.

2. It is worth to use of electronic copies of manuscripts and lithographs stored in local and foreign libraries of the work of Abu Shakur Keshi "Tamhid" identified during the research in the creation of an electronic database of sources on the teachings of Moturidi, planned at the Imam Moturidi International Research Centre.

3. It is appropriated to translate Abu Shakur Keshi's work "Tamhid" into Persian, Russian and English in collaboration with the Center for Islamic Civilization in Uzbekistan.

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ DSc 35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 ПО
ПРИСУЖДЕНИЮ УЧЕНЫХ СТЕПЕНЕЙ ПРИ
МЕЖДУНАРОДНОЙ ИСЛАМСКОЙ АКАДЕМИИ УЗБЕКИСТАНА
МЕЖДУНАРОДНАЯ ИСЛАМСКАЯ АКАДЕМИЯ УЗБЕКИСТАНА**

ПРИМОВ СОАТМУРОТ УРАЛОВИЧ

**РОЛЬ ПРОИЗВЕДИНИЯ “ТАМХИД” АБУ ШАКУРА КЕШИЙ В
РАЗВИТИИ УЧЕНИЯ МАТУРИДИ**

24.00.01 – История и источниковедение ислама

**АВТОРЕФЕРАТ
ДИССЕРТАЦИИ ДОКТОРА ФИЛОСОФИИ (PhD) ПО ИСЛАМОВЕДЧЕСКИМ
НАУКАМ**

ТАШКЕНТ – 2021

Тема диссертации доктора философии (PhD) по исламоведческим наукам зарегистрирована в Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан за номером B2020.2.PhD/IsI35.

Диссертация выполнена в Международной исламской академии Узбекистан.
Автореферат диссертации на трех языках (узбекском, английском, русском (резюме)) размещен на веб-странице Ученого совета вуза (www.iiia.uz) и на информационно-образовательном портале «Ziyouet» (www.ziyouet.uz).

Научный руководитель

Окилов Сандмухтор Сайдакбарович
кандидат исторических наук, доцент

Официальные оппоненты

Мухамедов Насматилло Асатиллаевич
доктор исторических наук, доцент

Звёдов Шовосил Юнусович
кандидат исторических наук, доцент

Ведущая организация

Институт востоковедения имени Абу
Райхана Беруни Академии наук
Республики Узбекистан

Защита диссертации состоится «30» ноября 2021 года в 10⁰⁰ часов в виде онлайн/офлайн заседания Научного совета DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 при Международной исламской академии Узбекистана (Адрес: 100011, г. Ташкент, ул. А.Кадыри, 11, Тел: (99871) 244-00-56; факс: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiia.uz).

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Международной исламской академии Узбекистана (зарегистрирована за № 81). (Адрес: 100011, г. Ташкент, ул. А.Кадыри, 11, Тел (99871) 244-00-91; факс: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiia.uz).

Автореферат диссертации разослан «10» ноября 2021 года.
(реестр протокола рассылки № 11 от «2» ноября 2021 года)

Д.Р.Махсудов
Председатель научного совета по
присуждению ученых степеней,
доктор исторических наук (DSc),
доцент

С.А.Рустамий
Ученые секретарь научного
совета по присуждению ученых
степеней, доктор филологических
наук (DSc), доцент

З.М.Исламов
Председатель научного семинара
при научном совете по
присуждению ученых степеней,
доктор филологических наук,
профессор

ВВЕДЕНИЕ (аннотация диссертации доктора философии (PhD))

Целью исследования является изучение роли произведения Абу Шакур Кеши «Тамхид» в развитии учения Матуриды.

Объектом исследования является роль наследия Абу Шакур Кеши в развитии учения Матуриды.

Предмет исследования. Теологические взгляды ученого в произведении «Тамхид», а также аргументы и опровержения доводов деструктивных группировок.

Методы исследования. В диссертации используется комплексный подход, включающий в себя такие методы исследования, как диалектический, исторический, логический, синтез и сравнительный анализ.

Научная новизна исследования заключается в следующем:

раскрыто, что Абу Шакур Кеши при написании «Тамхид» использовал более легкий и простой стиль выражения, по сравнению с другими трудами по религии в классификации доктринальных вопросов XI-XII века, что послужило широкому распространению основ учения Матуриды среди населения;

на основе восьми рукописей и двух литографий произведения «Тамхид», хранящихся в библиотеках Узбекистана и Турции, впервые был создан и издан критический арабский текст с аннотированным переводом на узбекский язык;

доказано, что Абу Шакур Кеши первым разделил хадисы по доктринальным вопросам на три части: 1. Сахих-оход хадисы, единогласно принятые исламской общиной; 2. Оход хадисы, принятые большинством исламской общины; 3. Оход хадисы, принятые некоторыми из исламской общины. Также, было доказано, что оход хадисы первой и второй категорий можно использовать в вопросах науки калам;

обосновано, что взгляды ученого по выделению пяти типов заблуждений в вопросах веры доказали то, что суждения каждого из них будут разными и это оказалось наиболее приемлемым подходом для большинства ученых Ахль ас-сунна валь-джамаа.

Внедрение результатов исследования. На основе научных заключений и рекомендаций, разработанных в процессе проведения исследования о роли произведения Абу Шакур Кеши «Тамхид» в развитии учения Матуриды:

научные выводы а том, что Абу Шакур Кеши при написании «Тамхид» использовал более легкий и простой стиль выражения, по сравнению с другими трудами по религии в классификации доктринальных вопросов XI-XII века, что послужило широкому распространению основ учения Матуриды среди населения, использовались при подготовке монографии под названием «Мовароуннахрда Матуридий калом илми мактаби» («Школа богословия Матуриды в Мавераннахре») (Справка Международного научно-исследовательского центра Имама Бухари при Кабинете Министров Республики Узбекистан от 25 июня 2021 года, № 02/260). В результате, информация, представленная в данной книге, послужила поводом для предотвращения потакания идеям невежества среди молодых людей, обучающихся в высших учебных заведениях, а также усилила импульс для воспитания уважительного отношения к национальным и

религиозным ценностям;

научные заключения, о том что на основе восьми рукописей и двух литографий произведения «Тамхид», хранящихся в библиотеках Узбекистана и Турции, впервые был создан и издан критический арабский текст с аннотированным переводом на узбекский язык, были использованы при подготовке книги Абу Шакура Кеши «аль-Тамхид фи баянит таухид», которая была издана на заказ. (Справка Управления мусульман Узбекистана от 25 июня 2021 года, № 2048). В результате, это дало возможность молодым людям познакомиться с основами традиционного религиозного образования, новой работой по доктрине учения Матуриды и сформировать у них правильное религиозное мировоззрение;

научное заключение об обосновании того, что Абу Шакур Кеши первым разделил хадисы по доктринальным вопросам на три части: 1. Сахих-оход хадисы, единогласно принятые исламской общиной; 2. Оход хадисы, принятые большинством исламской общины; 3. Оход хадисы принятые некоторыми из исламской общины, а также заключения о том, что оход хадисы первой и второй категорий можно применять в науке калам, были использованы в разработке монографии «Абу Шакур Солимий Кеший ва унинг илмий мероси» («Абу Шакур Солими Кеши и его научное наследие»). (Справка Комитета по делам религий при Кабинете Министров Республики Узбекистан от 28 июня 2021 года, № 02-03/4135). В результате данная информация послужила основой для борьбы против идей современных деструктивных группировок;

научное заключение о доказательстве того, что взгляды Абу Шакура Кеши по выделению пяти типов заблуждений в вопросах веры доказали то, что суждения каждого из них будут разными и это оказалось наиболее приемлемым подходом для большинства ученых Ахль ас-сунна валь-джамаа, было использовано при подготовке сценария передачи «Буюк юрт алломалари» («Великие ученые страны») по заказу телеканала «O‘zbekiston tarixi» («История Узбекистана»). (Справка Национальной телерадиокомпании Узбекистана от 16 июня 2021 года, № 02-10-1012). В результате граждане республики познакомились с новой научной информацией о наследии своих предков, расширили свои исторические познания и укрепили чувство национальной гордости.

Апробация результатов исследования. Результаты исследования обсуждались на 3 международных и 8 республиканских научных конференциях.

Публикации по результатам исследования. Всего по теме исследования опубликовано 23 научных работ, в том числе 8 статей в республиканских и 2 в зарубежных журналах, рекомендованных Высшей аттестационной комиссией Республики Узбекистан для публикации основных научных результатов диссертаций.

Структура и объём диссертации. Диссертация состоит из введения, трёх глав, заключения, списка использованной литературы, а также приложений. Объём диссертации составляет 137 страниц.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ LIST OF PUBLISHED WORKS

СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ

I бўлим (I part; I часть)

1. Примов С. Абу Шакур ас-Солимиёнинг “Ат-Тамҳид” асарида ақл тушунчаси // Имом Бухорий сабоқлари. – Тошкент, 2009. – № 2. – Б. 102-105. (24.00.00; № 13).
2. Примов С. Абу Шакур ас-Солимиёнинг “Ат-Тамҳид фи байони-т-тавҳид” асарининг кўлзма ва тошбосма нусхалари // Тошкент ислом университети илмий-таҳлилий ахбороти. – Тошкент, 2010. – №3. – Б. 56-59. (24.00.00; № 17).
3. Примов С. Абу Шакур ас-Солимиёнинг “Ат-Тамҳид” асарида “Иститоат” масаласи // Имом Бухорий сабоқлари. – Тошкент, 2011. – № 1. – Б. 24-27. (24.00.00; № 13).
4. Примов С. Абу Шакур ас-Солимиёнинг ашъария таълимотига бўлган муносабати // Тошкент ислом университети илмий-таҳлилий ахбороти. – Тошкент, 2011. – № 1. – Б. 27-32. (24.00.00; № 17).
5. Примов С. Абу Шакур ас-Солимиёнинг “Тамҳид” асарининг манбалари // Имом Бухорий сабоқлари. – Тошкент, 2013. – № 3. – Б. 34-38. (24.00.00; №13).
6. Примов С. Абу Шакур ас-Солимиёнинг “Тамҳид” асарининг калом илмига оид манбалари // ЎЗМУ хабарлари. – Тошкент, 2013. – № 3. – Б. 7-11. (24.00.00; № 18).
7. Примов С. Мутакаллимлар устози // Тафаккур. – Тошкент, 2014. - № 3. – Б. 122-123. (24.00.00; № 16).
8. Примов С. Ақл ёки нақл ёхуд илми калом тарихи ва тадрижи хусусида // Тафаккур. – Тошкент, 2019. – № 1. – Б. 90-95. (24.00.00; № 16).
9. Примов С. Абу Шакура Ас-Салими Аль-Кешӣ – великий предсватель учения матуридия // СОЦИОСФЕРА Научно-методичекий и теоретическая журнал. Поволжская государственная социльно-гуманитарная академия. Российская федерация. – Пенъза, 2014. – № 3. – С. 18-23. (Импакт-фактор в Global Impact Factor, 2019. – 1,881).
10. Примов С. The sources of the work “at-Tamhid fi bayanit tawhid” by Abu Shakur As-Salimi Al-Keshi // Theoretical and Applied Science. – № 11/2020. – P. 361-366. (Global Impact Factor: 6.630).
11. Примов С. Adu Shakur As-Solimiyy Al-Kechiyning At-Tamhid Fi Bayon At-Tavhid Asarining Moturidiy Talimotiga Oid Muhim Manba // International symposiomon maturidism (past, prestnt and future). – Ankara, 2018. – P. 360-374.
12. Примов С. Абу Шакур ас-Солимиё ал-Кешийнинг “Тамҳид” асари адашган фирқа ва оқимларга қарши курашда муҳим манба // Диншуносликнинг долзарб муаммолари. Республика илмий-амалий анжуман материаллари. V тўплам. – Тошкент, 2013. – Б. 337-340.
13. Примов С. Мотуридия таълимотида муқаллиднинг имони эътиборлими?// Имом Абу Мансур Мотуридий ва мотуридия таълимоти:

ўтмиш ва бугун. Халқаро анжуман мақолалари тўплами. – Самарқанд, 2020. – Б. 148-153.

14. Примов С. Абу Шакур Солимий Кеший – Имом Абу Мансур Мотуридийнинг буюк давомчиси // Мотуридия таълимоти ва ҳозирги замон. Халқаро анжуман мақолалари тўплами. – Тошкент, 2021. – Б. 313-318.

II бўлим (II часть, part II)

15. Абу Шакур Солимий Кеший. Ат-Тамҳид фи баёни-т-тавҳид / Нашрга тайёрловчи ва таржимон С.Примов. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2014. – 354 б.

16. Примов С. Абу Шакур Солимий Кеший ва унинг илмий мероси / Монография. – Тошкент: Compltx Print, 2021. – 207 б.

17. Примов С. Абу Шакур ал-Кешийнинг “ат-Тамҳид фи баён ат-тавҳид” асари диншунослик тарихини ўрганишда муҳим манба // Ўзбекистонда ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари. Илмий тўплам материаллари. Абу Райҳон Беруний номидаги Тошкент давлат техника университети. – Тошкент, 2011. – Б. 380-383.

18. Примов С. Абу Шакур ас-Солимий ал-Кешийнинг “ат-Тамҳид фи баён ат-тавҳид” асари калом илми бўйича муҳим манба // Тарих тафаккури. Ўзбекистон Республикаси 20 йиллигига бағишланган тарихчи олимларнинг мақолалар тўплами. II тўлам. – Бухоро, 2011. – Б. 7-11.

19. Примов С. Мовароуннаҳрда муржийлик таълимотининг пайдо бўлиши тарихи // Исломшуносликнинг концептуал масалалари. Илмий-амалий семинар мақолалар тўплами. Тошкент ислом университети. – Тошкент, 2011. – Б. 104-107.

20. Примов С. Қорахонийлар давридаги ислом ренессансининг мотуридия ривожига таъсири // Ўзбекистонда ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари. Илмий тўплам материаллари. Абу Райҳон Беруний номидаги Тошкент давлат техника университети. – Тошкент, 2012. – Б. 23-28.

21. Примов С. Абу Шакур ас-Солимий ал-Кеший мотуридия таълимотининг буюк намояндаси // Ўзбекистонда ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари. Илмий тўплам материаллари. Абу Райҳон Беруний номидаги Тошкент давлат техника университети. – Тошкент, 2012. – Б. 72-84.

22. Примов С. Қарматийларнинг Мовароуннаҳрдаги фаолиятлари // Убайдулла Каримов номидаги Ёш шарқшуносларнинг илмий-амалий конференцияси тезислари. – Тошкент, 2013. – Б. 119-121.

23. Примов С. Абу Шакур ас-Солимийнинг “Тамҳид” асарида динлар таснифи // Ўзбекистонда ижтимоий гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари. Илмий тўплам материаллари. IV тўлам. – Тошкент, 2013. – Б. 41-47.

Автореферат «_____» журнали
таҳририятида таҳрирдан ўтказилиб, ўзбек, рус ва инглиз тилларидаги
матнлар ўзаро мувофиқлаштирилди.

Бичими: 84x60 ¹/₁₆. «Times New Roman» гарнитураси.
Рақамли босма усулда босилди.
Шартли босма табағи: 3,25. Адади 100. Буюртма № 18/21.

Гувоҳнома № 851684.
«Тірографф» МЧЖ босмаҳонасида чоп этилган.
Босмаҳона манзили: 100011, Тошкент ш., Беруний кўчаси, 83-уй.